

Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Literatürünün 'Furûk' Paralelinde Tespit ve Tahlîli -El-Furûku'l- Luğaviyye'ye Giriş (II)-

ÖMER KARA
DR., YÜZÜNCÜ YIL Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-mail: omer_kara1@hotmail.com

abstract

Determination and Analysis of Synonymity Literatures at Parallel of Furûq in the Arabic Linguistics - Introduction to the 'Al-Furûq Al-Lughawiyya' (II). This article is the second step of a series which has been planned as a criticism of synonym and as an introduction to "al-furûq al-lughawiyyah". It was attempted to determine and to analyse synonymity literatures at the parallel of al-furûq al-lughawiyya. Which linguistics sources do synonym literature include? How did synonymity words present related sources? On the other hand, are presented words synonymity words really or close-meaning word? Besides, where did furûq (linguistic differences) remain in this synonym sources? Are all synonymity sources potential furûq sources? The answers of such questions formed framework of this article.

key words

Synonym, synonymity, close-meaning (words) al-furûq al-lughawiyya (linguistic differences), al-farq (difference), al-alfaz al-muhtalafa fi al-me'ani al-mu'talafa (different words which own close meanings), close-meaning synonymity words, kitab al-alfaz, al-Ğarîb al-Musannaf.

Kapsam ve Problematik

Terâdüf olgusu, lafızları farklı kelimelerin anlamlarının aynı olduğunu; bunun karşısındaki *el-furûku'l-luğaviyye* ise müterâdif olarak sunulan kelimeler arasında ince farkların ve nüansların bulunduğunu savunmaktadır.¹

Bu ikisinden 'furuk' sahasının ortaya konması için, kendisinden neş'et ettiği 'teradüf' alanını furuk paralelinde bütün yönleriyle okunmasını, tahlil edilmesini, yeri geldiğinde eleştirilmesini, araştırmalarımız neticesinde zaruri

¹ Terâdüf ve furûk olgusu hakkında bilgi için bkz. Chaudhary, Mohammad Akram, "Al-Furûq al-Lughawiyyah: the Cultivation of a Genre", *Islamic Studies*, 26:1, Islamabad, 1987; Alvânî, Mustafa, "et-Terâdüf ve'l-Furûk fi'l-Luğa", *el-Mecelletü'l-Arabiyye*, cilt 4; 1981; Şâyi, Muhammed b. Abdirrahman, *el-Furûku'l-Luğaviyye ve Eserühâ fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, Riyad, 1993; Kılıç, Hulusi, "Furûk", *DİA*, XIII/222-3; Ziyâdî, Hâkim Mâlik, *et-Terâdüf fi'l-Luğa*, Bağdad, 1970; Müneccid, Muhammed Nureddin, *et-Terâdüf fi'l-Kur'âni'l-Kerim beyne'n-Nazariyye ve't-Ta'biq*, Beyrüt-Dımeşk, 1997.

gördük ve beş makaleden oluşan bir seri çalışma yaptık. Bu çalışmalardan ilkinin yayınladık. İlgili makalede 'terâdüf' olgusunun furûk paralelinde tarihsel sürecini ve arkaplanını ele almıştık.² Bu çalışma, tarihsel süreçte her iki konunun *tarihsel bir olgu olduğunu*, ve iki taraf olarak tartışıldığını; hem birikim, hem literatür açısından Arap dili içerisinde belli bir yere sahip olduğunu; ne var ki konunun tartışılma şekli, birikiminin homojenliği, literatürünün keyfiyeti, sunulan argümanların yeterliliği/tutarlılığı konusunda bir karmaşanın var olduğunu ve tahlil edilmesi gerektiğini gösterdi. Bu makalede, önceki çalışmanın bir mütemmimi niteliğinde 'terâdüf literatürünün' furûk gölgesinde tespit ve tahlilini yapmaya çalışarak bir adım daha atmaya çalışacağız.

Bu makalenin problematikleri şunlar olacaktır: En geniş anlamıyla 'terâdüf literatürü'nü neler oluşturmaktadır? Bu literatür, esas itibarıyla neyi amaçlamaktadır? Bu literatürün çeşitli türlerinde terâdüfün aktarılma oranı nedir? Madalyonun öteki yüzüne dönecek olursak; her müterâdif kaynağı, potansiyel bir furûk kaynağı mıdır? Terâdüf kaynaklarındaki 'mutekârib' malzeme, aslında furûk malzemesi midir? Bu kaynaklar, ne kadar furûk malzemesi sunmaktadır? Sonuç olarak terâdüf literatürü, furûk için ne denli önemlidir; ne kadar malzeme sunmaktadır?

Bu makale, tabiatıyla bir taraftan terâdüf literatürünün tespitini yaparken, öte yandan literatürün terâdüf açısından ne denli homojen bir yapıda olduğunu; furûk malzemelerine yer verip vermediğini sorgulayacaktır. Bu çalışma, bize 'terâdüf birikiminin sebepleri'ni tahlil etme yolunu açacaktır.

Bu çalışmamızda literatürün tahliline ağırlık verileceği için literatürü 'terâdüf ve furûk' bağlamında anlamlandıracağı kadarıyla birikimden örneklere -üstelik dipnot seviyesinde- yer verilecek; verilen örneklerin derinlemesine incelemesi ve ayrıntılanması yoluna gidilmeyecek; kaynaklar bu açıdan sorgulanmayacaktır. Sadece bu çalışmayla ilgili literatürün -terâdüf ve furûk açısından- fotoğrafı çekilecektir. Çünkü 'terâdüf ve furûk' birikimin kategorik ayrımı, nokta tahlili ve ileri incelenmesi, 'terâdüfün sebepleri' paralelinde daha detaylı olarak başka bir çalışmanın konusu olacaktır. Ayrıca bu makalede, furûk alanının kendi literatürü göz ardı edilecektir. Esasen tahlil öncelendiği için literatürün (özellikle de bize ismen ulaşanların) tespiti konusunda birinci dereceden kaynaklara inmek yerine ikincil ve üçüncül kaynaklara başvurulacaktır. Çünkü makalenin asıl gayesi, yukarıdaki

² Kara, Ömer, "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arkaplanı -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş (I)-", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, yıl: 2003, ss. 197-220.

problematiklerin ışığında özellikle matbû terâdüf literatürünün terâdüf birikimi yanında furûk için ne anlam ifâde ettiğini ortaya koymaktır.

1. Terâdüf Literatürü: Tespit ve Tahlil

Daha önce yayınlanan makalemizde tarihsel arkaplanı ve süreci yansıtacağı kadıyla teğet geçtiğimiz 'terâdüf literatürü', hem keyfiyet, hem de kemiyet açısından ele alınmayı hak etmektedir. Bu makalede birincisinde kabaca yaptığımız literatür tasnifine büyük ölçüde sadık kalarak her kısmın kendi eserlerini -kronolojiyi gözeterek- vermenin yanında ilgili literatürün 'furûk' paralelinde bir tahlilî yapılacaktır. Öncelenen hedef, '*her terâdüf kaynağının potansiyel bir furûk kaynağı olduğu*' şeklindeki tezimizi ispat etmektir.

Terâdüf literatürü, genel olarak beş tip şeklinde bir gelişim göstermiştir. Şimdi bu beş tipi, müterâdif ve furûka karşı duruşlarını tahlil ederek açmaya çalışalım.

1. Genel Terâdüf Eserleri

Genel terâdüf eserlerini iki ayrı kategoride düşünmek gerekir. Birincisi, tamamına yakını 'bir manada birleşen kelimelerden oluşan eserler; ikincisi ise daha çok Arap leksikolojisinde '*meâcimu'l-me'ânî*' olarak isimlendirilen ve içerisinde yoğun bir şekilde 'müterâdif' kelimelere yer verilen kaynaklardır.

1.1. Tamamen Müterâdiflere Yer Veren Kaynaklar

Tamamen müterâdif kelimelere yoğunlaşan eserler, kendini birkaç şekilde göstermektedir. 'Ma'htelefet elfâzuhu ve'ttefakat me'ânîhi', 'el-elfâzu'l-muhtelefe fi'l-me'ânî'l-mu'telefe', 'el-elfâzu'l-müterâdifetu'l-mutekâribetu'l-ma'nâ' gibi başlıklar taşıyan eserler, bu kısmın en önemli kaynaklarıdır.

Bu türün ilk kaynağını, Asma'î'nin(ö. 216/831) *Ma'htelefet Elfâzuhu ve İttefakat Me'ânîhi* adlı eseri oluşturmaktadır.³ Ondandır genel itibariyle

³ Asma'î, Abdülmelik b. Kureyb, *Ma'htelefet Elfâzuhu ve İttefakat Me'ânîhi*, tah. Mâcid Hasan ez-Zehabî, Dimeşk, 1987. Asma'î, bu kitabında kabaca 'ortak bir manadaki muhtelif kelimeleri' vermektedir. Bunu yaparken, bazen kelimelerin hepsini atıf edatıyla herhangi bir kayıt düşmeksizin sıralayarak; bazen kelimeleri peşpeşe verip 'كل ذلك', 'كل ذلك سواء', 'سواء', 'وهذا كله بمعنى...', 'واحد' kalıplarıyla kayıtlayarak müterâdif olduklarını gösterir. Bkz. Asma'î, *Ma'htelefet*, s. 33 vd. Ancak Asma'î, farkları bazen kelimeleri 'şart'a bağlayarak, bazen özel kayıtlarla birini ötekenden ayırarak; ya da kelimeleri önce müterâdif olduğunu söyledikten sonra onları kendi içlerinde anlamlandırarak farklara işaret etmektedir. Asma'î, özellikle müterâdifler arasındaki farklara açık bir şekilde vurgu yapmaz. Ama yaptığı açıklamalar ve kayıtlarla bunu okuyucu, rahat bir şekilde çıkarabilmektedir. Örneğin Asma'î, 'çocuk sayısı artmak' ibaresinin muterâdiflerini verirken insan ve hayvan ayrımını yapmış; her ikisi için farklı müterâdifler vermiştir: (ويقال قد كثر ولد فلان وقد ابق ونتاج وهو نائق وامرأة ناتقة اذا كثر ولدها ... (ويقال للدابة وغيره من البهائم اذا كثر سمته هو مدموم دما ويقال يا لعا يا) s. 36. Bu örneğe baktığımız zaman "*yavrusu çok dımyı*" toptan bir başlık altında kelimeleri sıralamak suretiyle vermek yerine hayvana ait müterâdifleri insana ait olanlardan ayırmak suretiyle farklara işaret etmiştir. Başka bir örnek de şudur: (ويقال يا لعا يا)

Babu İhtilâfî'l-Efâl bi İttifâkî'l-Ma'nâ (Ebû Ubeyd- ö. 224/838); *Ma'htelefet Esmâuhü min Kelâmî'l-Arab* (Reyyâşî- ö.257/870); *d-Elfâzu'l-Müterâdifetu'l-Mutekâribetu'l-Ma'nâ* (Rummânî- (ö.384/994); *d-Elfâzu'l-Muhtelefe fi'l-Me'âmî'l-Mu'telefe* (Ceyyânî- ö. 672/1273) isimleriyle telif edilmişlerdir.⁸ Bunların

(دفار ويا رفاع هذا كله لوم والدفار: التتن خاصة ويقال للدنيا خاصة دفار والذفار يكون في التتن والطيب s. 39. Örneğe baktığımızda birinci cümlede üç kelimenin '*kuvaran küyü*' manasına geldiğini söyledikten sonra peşi sıra bunları özel ve genel olarak anlamlandırarak farklarına işaret etmiştir. Başka bir örnek de şudur: (ويقال شددت غرز الرجل ووضين الرجل وغرصة الرجل وهو للسرج الحزام واللقب البطان) s. 58. Dikkat edilirse önce "غرز / وضين وغرصة" kelimelerini müterâdif olarak sıraladıktan sonra eğer için olan kolana "*hizâmî*", semer için olan kolana "*bîtarî*" dendiğini birbirinden ayırmaktadır.

- 4 Bu başlık, Ebû Ubeyd'in kitabının bir babıdır. Burayı, özellikle bazı müterâdif kelimelere tahsis etmiştir. Bkz. Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm(ö. 224/838), *d-Ğarîbu'l-Musarref*, tah. Muhammed Muhtâr el-Ubeydî, Tunus, 1989, II/616-618.
- 5 Kaynaklarda sadece isminden söz edilmektedir. İkbâl, Ahmed Şerkâvî, *Mu'cemul-Me'âim*, Beyrût, 1993, s. 283.
- 6 Rummânî, Ali b. İsâ, *d-Elfâzu'l-Müterâdifetu'l-Mutekâribetu'l-Ma'nâ*, tah. Fethullah Sâlih Ali el-Misrî, Mansûre, 1987. Rummânî, eserini fasullara ayırarak her fasıl başlığındaki kelimenin müterâdiflerini - hiçbir açıklamaya yapmaksızın- sıralamakta bulunmaktadır. Rummânî, *Elfâz*, s. 49 vd. Rummânî'nin bu eserinde müterâdif kelimeleri sıralamasına çok dikkatli bir bakış, bu kelimeler arasında tam müterâdif kelimeler yer aldığı gibi mutekârib kelimelerin de bulunduğunu ortaya çıkaracaktır. Örneğin "*uyku*" paydasında "توم، هجوع، كرى، سبات، الهجعة، هندو" kelimelerine yer vermektedir (s. 76). Bu kelimeler, basit seviyede müterâdif olarak algılanabilir. Ama dikkatli bir şekilde yaklaşıldığında kelimeler, uyku paydasında yer almakla beraber bunların uyku çeşitlerini ifade ettiğini görürüz. Öteki dilsel kaynakların uyku nüanslarını veren açıklamalarında bu kelimelerin hangi farklara sahip olduğunu görmek mümkündür: "تعاس", uykunun başlangıcı; insanın uykuya ihtiyaç duyduğu ilk andır; "وسن", nuas'ın ağırlaşmış halidir; "ترقيق", nüasin gözlerin kapanmaya başlamış hali; "كرى" ve "غضض", uyku ile uyanıklık arasındaki hal; "تعقيق", insanların sözlerinin duyulduğu uyku; "توم", normal uyku; "رقاد", uzun uyku; "غرام", hafif uyku; "تهديم", nüasta başın tırtması; "غرار" ve "تهجاج", az uyku; "غرام", uzun uyku; "هوجوع" ve "هبوع", derin uyku; "تسيخ", şiddetli uyku; "سبات", kesik ve hafif uyku (hasta veya yaşlı uykusu); "هجود" ve "هوجوع", gece uykusu; "قبولة", gündüz/öğlen uykusu. Bkz. İbn Sikkât, Ya'kûb b. İshâk, *Kûtabu'l-Elfâz - Ekedemü Mu'cemün mine'l-Me'âmî*, tah. Fahrüddin Kabâve, Lübnân, 1998, s. 467-9; Hemedânî, Abdurrahmân b. İsâ, *Kûtabu'l-Elfâzî'l-Kütübîyye*, ed. Emîl Bedî Ya'kûb, Beyrût, 1991, s. 97; Kudâme b. Cafer, *Cevâbiru'l-Elfâz*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrût, 1985, s. 208-210; Se'âlibî, Ebû Mansûr, *Fikehu'l-Luğa ve Esrârü'l-Arabîyye*, şerh. Yâsin el-Eyyûbî, Beyrût, 1999, s. 205, 168; Yâzıcı, İbrâhîm, *Kûtabu Nuc'ati'r-Râid ve Şir'ati'l-Vârid fi'l-Müterâdif ve'l-Muaerâid*, Beyrût, 1985, I/115-119. Rummânî'nin müterâdif olarak verdiği kelimelerin, yukarıdaki kaynaklarda verilen bilgilere baktığımız zaman "muttafak mana" değil, "yakın anlam" dikkate alınarak bir araya getirildiğini; dolayısıyla "ortak anlam" olan "uyku" paydasında ayrıntılanmamış kaba bir terâdüfün gözetildiğini söylememiz gerekecektir.
- 7 Ceyyânî, İbn Mâlik et-Tâî, *Kûtabu'l-Elfâzî'l-Muhtelefe fi'l-Me'âmî'l-Mu'telefe*, tah. Necât Hasan Abdullah Nûlî, Cidde, 1991. Ceyyânî'nin bu eseri, Rummânî'nin eseriyle yapı itibarıyla hemen hemen aynıdır; fark sadece kitabını 'fasl' yerine 'bâb'lara ayırmış olmasıdır. Bkz. Ceyyânî, *Elfâz*, s. 21 vd. Ceyyânî'nin eseri de dikkatli bir şekilde tahkik edilince tıpkı Rummânî'nin eserindeki durumla karşılaşıyor. Örneğin "medh" babının altında "مدحه، وفرظته، واطراه، وزكاه، ومجده، أين" kelimelerini sunmaktadır (s. 32). Başka müterâdif kaynaklarına bakınca bu kelimelerin "medh" paydasında öteki kaynaklarda verilenlerden az olduğu görülür. Öteki kaynaklarda bunların dışında şu kelimelere yer verilmektedir: "شكر، حمد، عظم، مده، نري، خم، شكر" Bkz. İbn Sikkât, *Elfâz*, s. 321; Hemedânî, *Elfâz*, s. 33-34; 250; Kudâme, *Cevâbir*, s. 297; Rummânî, *Elfâz*, s. 53; Râğıb, el-İsfehani, *Mecma'u'l-Belâga*, tah. Ömer Abdurrahmân Sarîsî, Amman, 1987, I/176-187; Yâzıcı, *Nuc'at*, I/176-8. Ceyyânî'nin eserine baktığımızda, bir kişi doğrudan bu kelimelerin birbirinin müterâdifi olduğunu sanabilir. Ne var ki

yanında başlığında bu ibarelerin yer almadığı ve özel isimlerle başlıklandırılan genel müterâdif eserleri de bulunmaktadır ki bunlara, bize kadar ulaşmamış olan Firûzâbâdî(ö.817/1414)'nin *er-Ravzu'l-Meslûfu*⁹ ve Mutarrizî(ö. 610/1213)'nin *el-İknâ li-mâ Heû tabte'l-Kırâ'*¹⁰; ayrıca matbû olan İsâ b. İbrâhîm er-Rabâ'î(ö. 480/1087)'nin *Nizâmü'l-Çarîb fi'l-Luğa'sı*¹¹, Cemâluddin Yûsuf el-Kâhirî(ö. 1067/1656)'nin *Tuhfetu'l-Buleğâ fi Nizâmü'l-Luğa'sı*,¹² Lebâbidî'nin *Letâifu'l-Luğa'sı*¹³ bu kısma verilecek örneklerdendir.

durum böyle değildir. Bunların “övgü” paydasında yer aldıkları; kabaca müterâdif oldukları doğrudur. Ama öteki kaynaklardaki bilgilere bakınca bunların nüanslarını görmek mümkündür: “حمد”, nimet vereni tazim için güzellerini dil ile söyleyerek övmek; “شكر”, nimet verene tazim için nimetleri söz ve fiil ile itiraf etmek; “مدح”, güzel sıfatlarla muhatapı yüzüne karşı övmek; “مده”, غيابında övmek; “ثناء”, muhatapı tekrar tekrar hayır ve şerde övmek; “تثنا”, muhatapı sadece şerde tekrar tekrar övmek; “تقريظ”, dirişi övmek; “تأبين”, ölüyü övmek. Bkz. İbn Sikkât, *Elfâz*, s. 321; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebu'l-Kâtib*, şerh: Ali Fa'ur, Beyrût, 1988 s. 36; Askerî, Ebû Hilâl, *d-Furûk fi'l-Luğa*, Beyrût, 1991, s. 39-42; Râğib, el-İsfehânî (yaklaşık 425), *d-Müfredât fi Çarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1987, 186-187, 389; Râğib, *Ma'ru'*, I/176; Semîn, Şihâbuddin Ahmed b. Yûsuf, *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri E-şerîfi'l-Elfâz*, İstanbul, 1987, s. 137-8; 273; Cezaîrî, Nureddin, *Furûku'l-Luğât*, tah. Muhammed Rıdvân Dâye, Dimeşk, 1987, s. 116-7; Necefî, Ali Ekber, *er-Tuhfetu'n-Nizâmîyye fi'l-Furûki'l-İstîlâhiyye*, Haydarabad-Dakn, 1340, s. 64-66; Bursevî, İsmâil Hakkı, *Furûk-i Hakkî*, İstanbul, 1310, s. 157; Yesû'î, Henricus Lammens, *Ferâidu'l-Luğa fi'l-Furûk*, Beyrût, 1889, s. 71-2; Ebu'l-Bekâ, Eyyüb b. Mûsâ el-Kefevî, *d-Külliyât*, tah. Adnân Dervîş-Muhammed Musrî, Beyrût, 1993, s. 324-5, 523, 857. Bu bilgilerden hareketle Ceyyânî'nin “övgü” paydasında verdiği kelimelerin “tam müterâdif” değil, “mutekârib müterâdif” olduklarını; kaba anlamıyla övgü paydasında müterâdif olmakla beraber aralarında nüansların var olduğunu görmekteyiz.

⁸ Elfâz türünün bu özel tiplerinden üçünün (Asma'î: *Ma'htelef El-fâzu ve'ttefekât Me'arûb*; Rummânî: *d-Elfâzu'l-Müterâdifetu'l-Muakâribetu'l-Ma'na*, Ceyyanî: *d-El-fâzu'l-Müterâdif fi'l-Me'arûb*) furûk açısından tahlilini bir makaleye taşıdık. Bkz. Kara, Ömer, “Üç 'el-Elfâzu'l-Müterâdife' Kaynağının 'Furûk' Bağlamında Kategorik Ayrımı ve Tahlîli -Asma'î & Rummânî & Ceyyânî-”, (yayınlanmamış makale).

⁹ Bkz. Suyûtî, Celâluddin(911/1505), *d-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve Emûha*, ys., ts., I/407; İkbâl, *Mu'cem*, s. 284.

¹⁰ Bkz. İkbâl, *Mu'cem* s. 284.

¹¹ Raba'î, İsâ b. İbrâhîm el-Vehhâzî el-Hümyerî, *Nizâmü'l-Çarîb fi'l-Luğa*, tah. Muhammed b. Ali el-Ekve' el-Fevâlî, Dimeşk, 1980. Raba'î, eserinde 'Çarîb kelimeleri' merkeze alarak bir müsemmayâya ait 'az bilinen müterâdif kelimeleri' sunmaktadır. Örneğin “fi'l-cûd ve's-sehâ” başlığında “العتاء والسبب والجودي والنوال والجداء والحياء والرفق والعطية ومعني واحد والنوائل والعتايا وادحتها نافلة ... والعتايا ... والصلات. العتايا ... والمنج والعتايا ... والشكم. العطية والشكم. المجازات على الصنعية ... والندي : العطاء والجدو مثله والعتاف والمعتفون الوفد والمستبحون والطلاب والوفود كله بمعنى يقال طلاب الرفد والخول : الخدم والصفد : العطية الكليمeleri” şeklindeki tüm Çarîb-müterâdif kelimeleri vermektedir. Kitabın tümünde bu geçerlidir. Bkz. Raba'î, *Nizâm* s. 74-75. Yukarıdaki muhtasarındaki (Tuhfe) furûk tiplerini bu da nakletmektedir.

¹² Kâhirî, Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah, *Tuhfetu'l-Buleğâ fi Nizâmü'l-Luğa*, tah. Fâlih Ahmed Bekkâr, Lübnân, 2000. Kâhirî, bir müsemmayâya başlık açıp onunla ilgili müfredâtın anlamlarını vermekte; bu arada müterâdif olan kelimeleri de “واحد”, “مثله”, onunla ilgili müterâdif kelimeleri altında vermektedir. Bir örnekle kitabı müşahhaslaştıralım. “*Fi'l-cûbi*” başlığı altında “الجبين والذعر والوهل والجبين والذعر والفرق والربع والبرشاع والههيج وهو النفر والمسيبه : الذاهب العقل والورع : الجبان الضعيف ... والكهكاهة : المتهيب .. والكفل : الذي لا يثبت على الفرس وجمه اكفال والأميل مثله وجمعه ميل ... وخام الرجل وهلل وحاص وجاض واجم وعرد كل ذلك اذا جد

Bu türün eserleri, bazen *Kitâbu'l-Elfâz* ismiyle telif edilmiştir.¹⁴ İlk eser olan Ebu'l-Abbas Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî(ö. 168/784)'nin *el-Elfâz*'ı kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup¹⁵ bize kadar ulaşmamıştır. İbn Sîde(ö. 458/1065), Asma'î(ö. 216/831)'nin *el-Elfâz* isimli bir eserinin olduğunu söylemekte ve onu müterâdif kaynağı olarak sunmaktadır.¹⁶ Ebû Abdullah İbn Arabî(ö. 231/845)'nin *el-Elfâz* adlı eserinin var olduğu,

عن القتال ولم يقدم ... ووجف قلبه ورجف العواوير: الجبناء ... والاعزل: الجبان ... والاكشف: الذي لا ترس معه والرعاديد: الجبناء والجبأ: الجبان ... والمجر والمهرق: المضاف الي الهلاك والمنفوه: الضعيف الفؤاد الجبان ومثله: الرعاديد: الجبناء والجبأ: الجبان ... والمجر والمهرق: المضاف الي الهلاك والمنفوه: الضعيف الفؤاد الجبان ومثله المستوهل كâhirî, *Tidfe*, s. 49-51. Furûk'u vermesi de değişik şekillerde cereyan etmektedir. Örneğin iki kelimenin farkını açıklamak suretiyle verir: "güzellikle ilgili olarak the جمال , burun için; الحسن , gözler için; الملاحه , ağız için" s. 6; "وضئ", yüz için kullanılır; s. 18; bazen kelimeleri özellikleriyle ayırarak farkları gösterir: "امهج, saf süt; ماضر, ekşimiş süt; ضياح, su karışmış süt...": s. 34; "الدريس: الدرع القصير", s. 54; farklı varlıklardaki aynı müsemmânın isimleriyle furûku verir: "ثدي: للمرأة", s. 92. "ثندوة للرجل, ضرع: للبقرة والشاة, خلف: للناقة".

- ¹³ Lebâbidî, Ahmed b. Mustafa ed-Dimeşkî, *Letâifü'l-Luğa*, Beyrût, 1878. Lebâbidî, kitabının muhtevâsının üç ciheti havi olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisini "müterâdif isimler"; ikincisini akıl sahiplerince makbul olan birçok fasıl; üçüncüsünü ise dildeki birtakım eşsiz ve latif incelikler olarak belirlemektedir. Bkz. Lebâbidî, *Letâif*, s. 3. Eser incelendiğinde hem müterâdif, hem furûk, hem fark, hem de mu'cemul-me'anî kaynaklarının malzemesini sunduğu görülmektedir. Ayrıca dildeki anlamla ilgili olguların hemen hepsinden bir demet sunmuş olmakla beraber "furûk" isimli ayrı bir fasıl açmıştır. Eser, müterâdif için olduğu kadar furûk için de bir kaynak mesabesinde; hatta furûk daha ön plandadır. Örneğin "*Esmâu'd-dahr*" başlığında "السمر السميع" müterâdif kelimelerinin vermektedir. Bkz. Lebâbidî, *Letâif*, s. 4. Furûk için şu örnekleri verebiliriz: "التاسف: علي ما" فات التلهف: علي ما يأتي/ الإختصار: ما كان قليل اللفظ كثير المعني, الإختصار: ما كان قليل اللفظ والمعني / الصمت: امسك سارق: إذا كان يسرق المتاع من الاحراز, " s. 155; "الانسان عن القول, العي: امسك الانسان عن القول مع الجهل... لص: فان كان يقطع علي القواقل, خارب: فإذا كان يسرق الإبل, احمص: فان كان يسرق الغنم, قفاف: فان كان يسرق إذا كان الرجل حريصا علي الاكل فهو نهم فإذا زاد " s. 33; "الدراهم بين اصابعه, طرار: فان كان يشقي الجيوب عن الدراهم حرصه وجودة اكله فهو جشع فإذا كان لا يزال قرما الي اللحم واكل وهو جمع فإذا كان يتتبع الا اطعمه بحرس ونهم فهو فصل في محاسن العين: الذعج: ان تكون العين شديدة السواد مع سعة المقلة, البرج شدة سوادها وشدة " s. 39; "العوس... الفرقة: أقلها ثلاثة, الطائفة: أقلها أربعة, العصابة " s. 59; "بياضها, النجل: سعتها, الكهل: سواد جفوبها من غير كهل... من العشرة الي الاربعين, الشذمة: الطائفة القبيلة, الفريق: اكثر من الفرقة, العصابة: ما بين العشرة الي التسعين, الذها s. 67; "الرهط: ما بين الخمسة الي العشرة, والامة: ما بين الاربعين الي الاربعمان, البضع: ما بين الثلاثة الي التسع... إذا كان السيف عريضا فهو صحيفة فان كان لطيفا فهو قضيب فان كان صقيلا فهو خشيب فان كان رقيقا فهو مهو فان كان إذا كان الطين يابسا فهو الصلصال, فان كان مطبوخا فهو " s. 73; "فيه حزور مطعنة مفقر فان كان قطعاً مقصل... الفخار, فان كان عنكا لاصقا فهو اللزاب, فان غره الماء وفسده فهو الحمأ, فان كان رطباً فهو الشاطة فان كان رقيقاً فهو وطن: مكان الناس, مراح: مكان الإبل, اصطبل: مكان الدواب, نرب: مكان الغنم, عرين: مكان الأسد, " s. 104; "الرداع... لا يقال كأس الا إذا كان فيه شراب والا فهو زجاجه, لا يقال " s. 108; "وآجار: مكان الذئب, مكو: مكان الارنب والتعطب... مائدة الا إذا كان عليها طعام والا فهو خوان, لا يقال كوز الا إذا كان له عروة والا فهو كوب... لا يقال ريحة الا إذا كان عليه s. 179. "أشار بيده, اوأمر برأسه, غمز بحاجبه رمز باتفه لمع بثوبه الا بحمك" s. 137; "حجلة والا فهي سرير...

- ¹⁴ Genel *Elfâz* türünün terâdif ve özellikle furûk açısından tahlilini üç temel kaynak (İbn Sikkî, *Kitâbu'l-Elfâz*; Hemedânî, *el-Elfâzu'l-Kütâbiyye*; Kudâme b. Cafer, *Cevâbiru'l-Elfâz*) bağlamında bir çalışmada yaptık. Bkz. Kara, Ömer, "Elfâz Türündeki Üç Terâdif Kaynağının 'Furûk' Bağlamında Kategorik Ayrımı ve Tahlili-İbn Sikkî & Hemedânî & Kudâme b. Cafer.", (Yayımlanmamış makale).

¹⁵ Bkz. İkbâl, *Mu'cem* s. 145.

¹⁶ İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil, *el-Muhassas*, Kâhire, 1316, 13/259; Şâyi', Muhammed b. Abdîrahmân, *el-Furûku'l-Luğaviyye ve Eseruhâ fi Tefsiri'l-Kor'ânî'l-Kerim* Riyad, 1993, s. 73-4.

1.2. Yoğun Bir Şekilde Müterâdiflere Yer Veren Kaynaklar

Arap dilinde ‘*mu’ammûl-mezzûât*’ veya ‘*mu’ammûl-me’ârû*’ olarak isimlendirilen sözlük türleri, bu kısmı teşkil etmektedir. Bu, ‘özel terâdüf kaynakları’ başlığında zikredeceğimiz müstakil risâlelerin tamamını veya büyük bir kısmını cem eden; başka bir ifâde ile ilgili kitapları bab ve fasl seviyesinde ihtivâ eden eserleri oluşturmaktadır. İlgili kitaplar, bab başlığına taşıdığı müsemmâyı bütün yönleriyle ve bütün detaylarıyla anlatmayı amaçlayan eserlerdir. Bunlar, sadece müterâdif kelimeleri cem etme amacına yönelik tasarlanmamıştır; ancak tabiatı gereği yoğun bir şekilde ‘müterâdif’ kelimelere yer vermektedirler.

Bu kısmın bir çeşidini *el-Ğarîbu’l-Musannef* ismiyle telif edilen eserler oluşturmaktadır. Bu türün ilk eserini Ebû Abdullah Kâsım b. Ma’n el-Mes’ûdî (ö. 175/791)’nin yazdığını; daha sonra Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 206/821)’nin, Kutrub (ö. 206/821)’un ve Ebû Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ (ö. 210/825)’nin telif ettiğini kaynaklar kaydetmektedir.²² Ne var ki bunlar, günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu türün en gelişmiş ve günümüze ulaşmış eserini Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) kaleme almıştır.²³ İncelediğimizde eserin bablara ayrılmış 29 kitaptan meydana geldiğini görmekteyiz: “*Halku’l-insân, nisâ, libâs, at’ime, emrâz, hamr, devr ve’l-erazın, hayl, silâh, tayr, euâmî ve kudûr, cibâl, şecer ve nebât, miyâh, nahl, sehâb ve emtâr, ezmine ve riyh, emsiletu’l-esmâ, emsiletu’l-ef’âl, ezdâd, mekârimu’l-ablâk, el-esmâu’l-muhtelefe li şeyin vâhidin, ibil, ğanem, uahş, sibâ’, ecnâs*”²⁴ Bütün bu konular, özel terâdüf

mutekârib kelimeleri peşpeşe vermektedir. Kudâme, *El-fâz*, s. 8-10. Ancak ondan farkı, müfredâtın daha şümullü olmasıdır. Kudâme’nin eseri, müterâdifler konusunda çok ileri bir konumda olmakla beraber furûk için de bolca malzeme vermektedir. Furûka ilgili birkaç örnek sunalım: “الرجل يمشي ويسعى ويهرول ويعدو ويختال ويخطر ويتبختر والمرأة تزيّف وتتهادي وتترهدن وتميس وتميح وتترهوج وتتراد وتتذبل وتتنتي وتتغايب وتتغابد والصبي يحبو يتزحف ويتدحلف ويبيوع علي وجه الارض والشيوخ يدب ويدلف والبعير يسير يهملج والطائر يحوم في الهواء ويدوم في الجو الحالق ويدفّ علي وجه الارض ثم يستقل والتغلب بسمسم والأرنب تدمج وتدمك وتمزج والظبي يطم ويطفو ويمزج والعبر بنزو ويمعج والظليم يهفو ويجفل ويهدج والأسد يتهنس والحمار يسبح والنمل الهجوع بالليل والنهار والقيل بالنهار “: s. 191; “يدب والقنفذ يدرم والبربوع ينفج والحية تنساب وتتراد والذئب يتيرس ... دون الليل والنوم بالليل واستنام وتتاهم شهوة للنوم ونس اذا نام غير مضطجع نهارا ووسن ليلا ورفد ليلا ونهارا واغفي النطفة والمنى والمذي واللقاح: “: s. 208; “وأغض اذا دخل في النوم وفهر اذا نام عن الأمر وهو اذا هز رأسه من النعاس “: s. 436-7.

²¹ İbn Fâris, *Ebu’l-Hüseyn Ahmed* (ö. 395/1004), *Mu‘cemü’l-El-fâz*, tah. Hilâl Naci, Bağdad, 1970.

²² Bkz. İkbâl, *Mu’cem* s. 141.

²³ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *el-Ğarîbu’l-Musannef*, tah. Muhammed Muhtâr el-Ubeydî, Tunus, 1989. (Eserin, Ramazan Abdütevâb tahkikiyle 1970 yılında ayrı bir bâsımına daha var. Ayrıca “*el-Ğarîbu’l-Musannef -el-kısmu’l-evvel*” ismiyle sadece kitabın “*halku’l-insân*” kısmı, Safvân Ahmed Davûdî’nin tahkikiyle yayınlanmıştır [*Me‘allenu’l-Câmi’ati’l-İslâmiyye*, Medîne, 1414-1415, yıl: 26, sayı: 101-102, s. 243-407].)

²⁴ Ubeydî’nin tahkik ettiği baskı (iki cilt) elimde olup “*mekârimu’l-ablâk, ibil, ğanem, uahş, sibâ’ ve ecnâs*” kısımları kitapta yer almamaktadır. Muhakkıkın ikinci cildin sonundaki ‘üçüncü cilt genel fihrist

eserlerinin başlıkları olup daha önce söylediğimiz gibi her ne kadar her başlığın altında müfredâtın anlamını veriyor gözükmese de, yoğun bir şekilde müterâdifleri vermektedir. Veriş şekline gelince, çoğunlukla kelimeyi başka bir kelime ile karşılıyor ki bu, birinin ötekini mürâdifi olduğu anlamına geliyor; bazen iki müterâdifi atıf harfi ile beraber verip anlamını veriyor; bu durumda bu üç kelime müterâdif olmuş oluyor. Bazen “مثله”, “كذلك”, “ايضا” ve “بمعني واحد” kelimeleriyle müterâdif(ler)ini veriyor. Bazen de bir nesne için birçok müterâdifi atıfla sıralıyor.²⁵ Bunun yanında furûk için büyük oranda malzeme naklediyor.²⁶ Kitabın içindeki sarf ile ilgili açıklamaları, diğer izahları, şâhitleri, atıf yapılan müellif isimlerini; bazı babları görmezlikten gelerek eserin bir müterâdif kaynağı olduğunu söylersek mübâlağa etmiş olmayız.

Bu türün diğer bir çeşidini de *Kitâbu's-Sifât*'lar oluşturmaktadır. Bu kaynaklardan ilkinin Ebû Hayre Nehşel b. Zeyd (ö. 157/773)'e ait olduğu; bundan sonra ise Ebu'l-Hasan Nadr b. Şumeyl el-Mâzinî(ö. 204/819), Kutrub(ö. 206/821), Ebû Ali Hasan b. Abdullah el-Lağaza (el-Lekeze? - ö. 210/825), İbn Ebî Sâbit(ö. 215/830), Asma'î(ö. 216/831), Dimretî Ebû Muhammed Kâsım(ö. 355/965) ve Se'âlibî(ö. 430/1038) gibi dilcilerin eserlerinin bulunduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. İkiisi hâriç, bunların hiçbirini bize ulaşmamıştır: Asma'î'nin ve Se'âlibî'nin “*Kitâbu's-Sifât*”ı. Her ikisinin yazma nüshaları bulunmaktadır.²⁷

olacak' şeklindeki açıklamasına bakılırsa bu bölümler kitapta yer almamış gözükmüyor. Bkz. Ebû Ubeyd, *Çarib*, I-II/29-634.

²⁵ Müterâdife birkaç örnek verelim: Ebû Ubeyd, *Çarib*, I/30, 32. “المراد ما بين العنق الي الترقوة واحدها “ : I/46 “مردغة وكذلك البأدلة... الكتد ما بين الكاهل الي الظهر والتيج مثله...سما بصره وطمح مثل الشخص... العنجل: “ : I/47 “العظيم البطن ... الحشور: العظيم البطن ايضا ... الاجل مثله... الدجن مثله ... الدجل ... مثله نهجمت عينه دمت ... وهجمت عينه غارت ... دمت عينه ... همت عينه “ : I/58; “وانا مقصور وأهدا بمعنى واحد... يقال: “ : I/53 “تهمي هميا مثله وغسقت تضسق غسقا مثله ... وترفرقت مثله ... جلجت عينه وهججت كلاهما غارت ايضا... للظويل : الشوقب والصلهب والشوذب والشرجب والسلهب والجسرب والسلب والعشظ والعشظ والعشوق والعشظظ والنغنع للظويل : والشرحم والشعشع والشعشعان والصفعب والشبيظم...”

²⁶ Birkaç furûk örneği verelim: Ebû Ubeyd, “طويل” kelimesinin müterâdiflerini verdikten sonra والشغاميم الطوال الحسان... السررع الطويل الدقيق... فان كان طويلا ضخما فهو ضبارك وضبارك وجسر... فان كان مع “ : I/58, 59-60; başka örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Çarib*, I/58, 59-60; “عظمه سواد فهو دحسمان...الهجع الطويل الضخم... فاذا كان مع القصر سمن قيل رجل حيفس... فاذا كان قصر وضخم بطن قيل رجل حنبطاء فاذا كان قصر وضخم فهو “ : I/61; “كلكل... رجل نباح شديد الصوت ... والوغر الصوت والصرير من الصوت وليس بشديد... الزمجرة الصوت من “ : I/64-66; “الجهوف... الخريز صوت الماء ... الجوار الصوت مع استفاثة وتضرع ... الاجش الجهير الصوت... الهتملة الكلام الخفي الذالان: من المشي الخفيف... النجاشة سرعة المشي ... والاتباط في العدو السرعة والضبر العدو مع وثب... “ : I/96-100; “الهمائل القبيح الكتف المشي الرويد... هجج وقد يكون سرعة في المشي مع ضعف... بدح المرأة وهو حسن مشيتها ... القمائل القبيح فان كان نوما قليلا فهو التهويم والفرار فان كان نصف النهار فهو التغيرير والقيلولة فان كان نوما “ : I/244. “شديدا فهو التسبيخ ...

²⁷ Asma'î (ö. 216/831), *Kitâbu's-Sifât*, Dârü'l-Kütübî'l-Mısnyye, Mecmû. Se'âlibî(ö. 430/1038), *Kitâbu's-Sifât*, London, B.L., Or. 9197.

Kitâbu's-Sıfât'ların mahiyeti ile ilgili olarak Nadr b. Şumeyl'in ilgili kitabı hakkında söylenenler, bize bir fikir vermektedir. Örneğin İbn Nedim, bu zatın "*Kitâbu's-Sıfât'ın hacimli bir kitap olduğunu, çok sayıda kitap(fasl) ihtirâ ettiğini ve E bü Ubeyd'in 'el-ğarîbu'l-musannef'ini bundan aldığını*"²⁸ kaydetmektedir. Ebu'l-Hasan b. el-Kûfî ise kitabın içeriğinin şu beş cüzden oluştuğunu nakletmektedir: 1) *halku'l-insân, cûd, kem, sıfâtu'n-nisâ*; 2) *ehbiye, buyât, sıfâtu'l-cibâl, ş'ab, emt'a*; 3) *ibil*; 4) *ğanem, tayr, şems, kamer, leyl, nehâr, elbân, kem'e, abâr, hıyâz, erşîye, dilâ, sıfâtu'l-hamr*; 5) *zer', kem, ıneb, esmâ'u'l-bukûl, eşcâr, rıyâh, sebâb, emtâr, silâh, halku'l-feres*.²⁹ Bu açıklamalardan hareketle bunların "el-ğarîbu'l-musannef"lerin bir benzeri olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir.

Bu türün eserleri, bazen de özel isimlerle anılmaktadır. Tarih sırasına göre vermeye çalışalım: İbn Kuteybe(ö. 276/889)'nin *Kitâbu'l-Cerâsîm*'i³⁰, Kurâ'u'n-Neml(ö. 310/922)'in *el-Muntehab*'i³¹ Askerî(ö. 395/1004)'nin

²⁸ İkbâl, *Mu'cem*, s. 139.

²⁹ İkbâl, *Mu'cem*, s. 139.

³⁰ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Kitâbu'l-Cerâsîm*, tah. Muhammed Câsim el-Humeydî, Dimeşk, 1997. İncelediğimiz *Kitâbu'l-Cerâsîm*, şu bâb ve kitaplara ayrılmıştır: "*bâk sebâb, matar, ridâğ, miyâh, âbâr ve âlâuhâ, keûkib, niçâm, bâk: cibâl, arz, felevî, evliye ve geymâ; bâk: şecer, nebat, kitâb: rabl, kemr, kitâb: hayl ve nu'ûbâ; kitâb: silâh ve nu'ûbâ; kitâb: en'âm, bebâim, vahş, silâ', tayr, bevcâm, hayarat*". Eser genel itibarıyla bâb başlıklarındaki müsemmalann alt çeşitlerinin anlamını ve sıfatlarını vermeye amaçlamaktadır. Dikkatimizi çeken şey, şürlerin 'şahid' olarak kullanılmadığı, çok az sayıda âyet ve hadise yer verildiğidir. Eser, bir müterâdif kaynağı olmaktan daha çok 'furûk' eseri olmaya layık görünmektedir. Bunu bir örnekle görmeye çalışalım: "Mine'l-miyâh ve envâuha" başlığında "العقل: الماء الجاري ... المآج: الماء الملح القريبة: أول ما يخرج من البئر حين تحفر والنقاج: العذب ... النزح: الماء الكدر والسجس: التغيير ... الشنان: الماء البارد ... والفضيوض: المسائل والسرب مثله والغريوض: الطري منه وزلال: العذب ويقال البارد ... والتمد: الماء القليل والعلجوم: الماء الغمر الكثير والسيح: الماء الجاري والشيم الماء البارد والبلائق: الماء ... الكثير" İbn Kuteybe, *Cerâsîm*, s. 14. Ancak genel yaklaşım bu olmakla beraber eserin birçok yerinde müterâdif kelimeler peşpeşe sıralanmaktadır. Örnek olarak bkz. s. 55 "فمن اشجار الجبال: العرعر والظيان ... والنبع والنشم والشوحط والتائب والحماط والحثيل والجليل وهو التمام واعدته جبلية والشث والضبر وهو جوز البر والمعظ ومن شجر السهل: الرمث والقظمة والعرفع" s. 55 "وهو رمان البر والرنف وهو بهرامج البر والشوع: وهو شجر البان والنقد والشقاري والخنزاب وهو جوز البر والاقمقي والسطاحة والغبراء والطحماء والدرماء والحرشاء والصفراء والكرش والجباة: موضع يجتمع" s. 17 "والتيار: الموج والأذي ايضا ..."; s. 15: "ففيه الماء ومثله الإخاذ والماجل ..."³¹ Kurâ'u'n-Neml, *el-Muntehab min Ğarîbi Kelâmî'l-Arab*, tah. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Mekke, 1989. Eseri incelediğimizde bunun "mu'cemu'l-me'âni" türünde bir eser olduğunu; gelişmiş bir *Kitâbu'l-Fark* olduğunu görüyoruz. Müellif de zaten bu gerçeği, mukaddimesine şu şekilde yansıtmıştır: "*Carûlârn, öüüerine ve mühtelif cürüerine cisirderine ve arazlarırn ifâde etmek için gelen lafızlar farklı isimleri tespiile başladın ve bunların insânlar ve öeki varlıkların yaratılışları, özellikleri ve filleri arasındaki farklılıklar ortaya koydun.*" Kurâ'u'n-Neml, *Muntehab*, I/45. Eser, müterâdif kelimelere yoğun olarak yer vermekle beraber -mukaddimedede ifâdesini bulduğu gibi- asıl olarak farklara kendini adanmıştır. Furûka birkaç örnek sunalım: "فإن كان مع الطويل رقة فهو السرعرع والجعشوش وإن كان مع الطويل ضخم فهو جسر وضبارك وضبرك وإن كان مع ذلك عظم شخص فهو شخيص بين الشخصاصة وإن كان معه سواد فهو دحسمان ودحسمان والتار الطويل الممتلئ العظيم والهجع الطويل الضخم ... وإن كان معه حسن فهو اسحوان والسنيح الطويل الحسن الفاضل وإن كان مع ذلك قبيح فهو قاق وإن كان معه جفاء وشدة فهو جلعب والسققطري والسققطري من الرجال

³¹ Kurâ'u'n-Neml, *el-Muntehab min Ğarîbi Kelâmî'l-Arab*, tah. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Mekke, 1989. Eseri incelediğimizde bunun "mu'cemu'l-me'âni" türünde bir eser olduğunu; gelişmiş bir *Kitâbu'l-Fark* olduğunu görüyoruz. Müellif de zaten bu gerçeği, mukaddimesine şu şekilde yansıtmıştır: "*Carûlârn, öüüerine ve mühtelif cürüerine cisirderine ve arazlarırn ifâde etmek için gelen lafızlar farklı isimleri tespiile başladın ve bunların insânlar ve öeki varlıkların yaratılışları, özellikleri ve filleri arasındaki farklılıklar ortaya koydun.*" Kurâ'u'n-Neml, *Muntehab*, I/45. Eser, müterâdif kelimelere yoğun olarak yer vermekle beraber -mukaddimedede ifâdesini bulduğu gibi- asıl olarak farklara kendini adanmıştır. Furûka birkaç örnek sunalım: "فإن كان مع الطويل رقة فهو السرعرع والجعشوش وإن كان مع الطويل ضخم فهو جسر وضبارك وضبرك وإن كان مع ذلك عظم شخص فهو شخيص بين الشخصاصة وإن كان معه سواد فهو دحسمان ودحسمان والتار الطويل الممتلئ العظيم والهجع الطويل الضخم ... وإن كان معه حسن فهو اسحوان والسنيح الطويل الحسن الفاضل وإن كان مع ذلك قبيح فهو قاق وإن كان معه جفاء وشدة فهو جلعب والسققطري والسققطري من الرجال

Terâdüf literatürünün 'genel terâdüf kaynakları' bölümü için şu tespitleri yapabiliriz; Bu kaynakların birinci kısmı, tamamen müterâdife odaklanmış; ikinci kısmı ise yoğun olarak terâdüf malzemesini nakletmiştir. Birinci kısım, salt terâdüf kaynağıdır. İkinci kısım ise temelde 'tematik sözlük' olmakla beraber terâdüf kaynağı olmayı hak edecek ölçüde terâdüfe ehemmiyet vermektedirler. Ayrıca bunları biraz sonra sunacağımız 'özel terâdüf kaynakları'yla birlikte düşünmek gerekmektedir; çünkü nihâyetinde bunlar, özel terâdüf literatürünün cem edilmiş halini yansıtmaktadır. Her iki kısım, - Arap literatürünün diğer türleri için de, aynı şey söylenebilir- ilgili konuyla soyutlanmış; başka unsurları dışlayan bir yapıyı barındırmamaktadır. Yani tamamen homojen bir yapı arz etmemektedir. Bunun anlamı, birinci kısım ve özellikle de ikinci kısım terâdüf kaynaklarının müterâdif dışındaki dilsel olgulara; linguistik ve filolojik temalara yer verdikleridir. Başka bir tespitimiz de şudur: Fark ve furûk literatürünün, özellikle ikinci kısımdaki eserlere 'farkların' yansımaları noktasında büyük tesirinin olduğu inkâr edilemez.

2. Özel Terâdüf Eserleri

Terâdüf literatürünün bir başka türünü de özel terâdüf kaynakları oluşturmaktadır. Bu eserler, kabaca tek bir müsemmânın etrafında öbeklenen isimleri cem eden bir geleneği ifâde etmektedir. Çeşit itibarıyla çok kalabalıktır ve bunların her biri, literatür açısından belli eser kapasitesine sahiptir. Bu özel terâdüfün genel isimleri şunlardır: "*halku'l-irsân, halku'l-hayrân/feres/ganam, kitâbu'l-hayl, kitâbu'l-ibîl, kitâbu'l-uhûs, kitâbu'l-başarât, kitâbu'l-hayât, kitâbu'l-akârib, kitâbu't-tayr, kitâbu'l-hamâm, kitâbu'r-nable, kitâbu'l-asal, kitâbu'l-cerâd, kitâbu'z-zübâb, kitâbu'r-nebât, kitâbu'ş-şecer, kitâbu'l-kele, kitâbu'r-nahl, kitâbu'l-kerm, kitâbu'z-zer, kitâbu'l-'uşb, kitâbu'l-errû, kitâbu'l-ezmine, kitâbu'l-eyyâm, kitâbu'l-leyâlî, kitâbu'ş-şubûr, kitâbu'l-leyl ve'r-nehâr, kitâbu'l-erkât, kitâbu's-sa'ât, kitâbu'ş-şems ve'l-kamer, kitâbu'l-arz, kitâbu's-semâ, kitâbu's-sehâb, kitâbu'r-riyâb, kitâbu'l-matar, kitâbu'l-harr ve'l-berd, kitâbu'l-enkine, kitâbu'l-*

...كهامة فهامة وانقطاع وانقذاع بطون بكون ولكنة وبكم وحكمة وعجمة... Yazar, bazı müterâdifler arasındaki farkları metin içinde derin bir incelemeyle okuyucunun bulmasını bekler. Bunu bazen kelimelerin anlamını vererek farkı ortaya koyar. I/118: "الفقف: ان يدخل بعض حروفه في بعض والعقلة ان يعقل لسانه واللكنة اذا دخل " بعض حروف العجم فيه والحكمة نقصان آله الكلام ... والمنعظ اذا " ونقل في كلام فيه عيب فيه نقب كنقب البعير " I/121 "دنا والحلقى اذا جئا "؛ "الجرب ونقب كنقب النخل "؛ bazen bir fiilin farklı varlıklardaki isimlerini zikretmek suretiyle farka işaret eder. II/576 " وفي انواع الأكل القرم اكل الصبي والخضم للبقل والخضم للزرب والقضم للبايس والقضم باظراف الاسنان " "الكرمان والكشم والكشد كنجو القثاء والمشغ والمشع كالبطيخ والكشب للحم والعلك لكل معقود والكش لذوات الحافر ", II/597 "مجاج العنب كما يقال مجاج النحل للمصل وسليلة الكرم "

³⁸ İbn Ecdâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl, *Kifâyetu'l-Mütebahfiz fi'l-Luğa*, tah. Sâlih Ali Hüseyin, Trablus, ys. Çok muhtasar bir eser olup "*halku'l-irsân, nehât, at'irne, asel, leben, libâs...*" gibi bablara ayrılmış; bu babların altında yer alan müsemmâyı muhtasar olarak vermiştir.

mıyâh, kitâbu'l-cebel, kitâbu'l-euriye, kitâbu's-silâh, kitâbu's-sayf, kitâbu'l-karv, kitâbu's-sihâm, kitâbu'd-dar', kitâbu't-tırs, kitâbu's-serc, kitâbu'l-licâm, kitâbu'r-rahl, kitâbu'l-bi'r, kitâbu'l-leben ve'l-lebe', kitâbu't-temr, asvât..."

Ancak burada şunu ilave etmek gerekir: Bunlar, esas itibariyle 'insan, hayvan, tabiat, varlıklar' genel başlıklarının altında yer alan özel başlıklarda bir müsemmayla ilgili 'bütün müfredât'ın tematik bir yaklaşımla ortaya konduğu eserlerdir. Esas amaç, bu olmakla beraber bu risâlelerde çok yoğun şekilde 'müterâdif kelimeler' nakledilmekte; hatta yer yer bu kelimelerin 'farklarına, nüanslarına' işaret edilmektedir.

Bu özel terâdüfün bir çeşidi, insan'a odaklanmış olan *halku'l-insân* literatürüdür. Bu literatür, 'insan' unsurunun doğumundan ölümüne kadar onunla ilgili olan muhtevâyı kelime düzeyinde ele alan eserlerdir. Bu bağlamda bir halku'l-insân eseri, genel itibariyle *fert ve topluluk bağlamında insan unsurunun isimleri, hamileliği, doğumu, emmesi, hayatın evreleri: çocukluluğu, gençliği, yaşlılığı, ölümü, âzâlarının isimleri (baş, yüz, göz, kulak, burnu, dudak, ağız, dil, diş, kaş, meme, boğaz, saç, sakal, damar, omuz, kas, dirsek, sırt, göğüs, karnı, tenasül uzvu (zekeer/ferc), kış, el, ayak, parmak) ve sıfatları* gibi konuları ele almaktadır. Bu literatür, 30'u aşkın risâleden oluşmaktadır.³⁹ Ayrıca 'mu'cemu'l-me'ânî' sözlüklerinde bab veya fasl seviyesinde birçok kaynaktan geçmektedir.⁴⁰ Bir sonraki başlıkta inceleyeceğimiz *Kitâbu'l-Fark* literatürünün temel malzemesi, yine 'halku'l-insân' olup fazla olan şey, halku'l-insân'a tekabül eden diğer varlıklarla ilgili kelimelerdir. Elimizdeki matbû eserleri incelediğimizde –her

³⁹ Elimizde mevcut inceleme fırsatı bulduğumuz matbû Halku'l-İnsân kaynakları şunlardır: Asma'î, Abdülmelik b. Kureyb(ö. 216/831), *Kitâbu Halki'l-İnsân*, ed. August Haffner, *el-Kerzu'l-Luğatî fi'l-Lisânî'l-Arabî* içinde, Kâhire, 1905; İbn Ebî Sâbit(ö. 215/830), *Kitâbu Halki'l-İnsân*, tah. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Kuveyt, 1985; Zeccâc, Ebû İshâk(ö. 337/948), *Halku'l-İnsân*, tah. İbrâhîm es-Sâmerrâî, *Resâil ve Nusûs fi'l-Luğa ve'l-Edeb ve'l-Tarih* içinde, Beyrût, 1991; İbn Hâleveyh Ebû Abdullah Hüseyin (ö. 370/980), "Garâibu Halki'l-İnsân", tah. Mahmûd Câsim ed-Dervîş, *Mevid*, cilt: 8, sayı: 2, Bağdad, 1989, s. 142-151; İbn Fâris(ö. 395/1004), "Kitâbu İsti'âreti A'zâ'il-İnsân", tah. Ahmed Han, *Mevid*, cilt: 12, sayı: 1, Bağdad, 1983, s. 81-108; (aynı bir tahkiki: İbn Fâris, "Makâletün fi Esmâi A'zâ'il-İnsân", tah. Faysal Debduh, *Meâlel Mecmû'i'l-Luğatî'l-Arabîye*, cilt: 42, sayı: 2, Dimeşk, 1967, s. 235-254); İskâfî, Ebû Abdullah(ö. 421/1030), *Kitâbu Halki'l-İnsân*, tah. Hidir Avvâd el-Akel, Beyrût, 1991; Suyûtî, Celâluddîn(911/1505), *Gâyetu'l-İnsân fi Halki'l-İnsân*, tah. Merzûk Ali İbrâhîm, ys., ts. Kaynaklarda sadece ismi geçen *Halku'l-İnsân* risâlelerinden bazıları: Amr b. Kerkere el-Arabî(ö. 155/771); Nasr b. Yûsuf Sâhibu'l-Kisâî(ö. 200/815); Ebû Hasan Nadr b. Şumeyl(ö. 204/819); Ebû Amr İshâk b. Mîrâr eş-Şeybânî(ö. 206/821); Kutrub(ö. 206/821); Ebû Ubeyde(ö. 210/825); Ebû Ziyâd el-Kilâbî(ö. 215/830); Ebû Osman Sa'dân b. Mübarek(ö. 220/835); Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm(ö. 224/838); İbn Arabî, Muhammed b. Ziyâd (ö. 231/845); İbn Sikkât(ö. 244/858); Ebû Hâtîm(ö. 255/868); İbn Kuteybe(ö. 276/889) vd. Bu literatürün kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. en-Nass, İhsân, "Musannefâtü'l-Luğavîyyine'l-Arab fi Halki'l-İnsân", *Meâlel Mecmû'i'l-Luğatî'l-Arabîye bi Dimeşk*, cilt: 73, sayı: 2, Dimeşk, 1998, s. 219-236; İkbâl, *Mu'cem*, s. 93-99.

⁴⁰ Örnek olarak bkz. Ebû Ubeyd, *Garîb*, I/29-134; İbn Kuteybe, *Edeb*, s. 108-125; Askerî, *Telhis*, I/15-86; Se'âlibî, *Fıkıh*, s. 141-162; İbn Sîde, *Mubassas*, Raba'î, *Nizâm*, s. 21-54; Lebâbidî, *Letâif*, s. 43-62; Kâhîrî, *Tidjfe*, s. 5-15.

ne kadar insanın yaratılışı konusundaki müfredâtı açıklamayı amaçlıyorlarsa da- müterâdif kelimelerin yoğun bir şekilde nakledilmesinin⁴¹, bunun yanı sıra furûk malzemesinin⁴² de azımsanmayacak derecede fazla olmasının, bunları müterâdif ve furûk kaynağı olduğunu düşünmeye zorladığını söyleyebiliriz.

Özel terâdüf literatürün diğer bir çeşidi, *evcil* ve *ruhşî hayvanlara* yoğunlaşan risâlelerdir. Genel olarak "*Kitâbu'l-Hayvân*"⁴³ ismiyle eserler bulunduğu gibi *evcil hayvanların* bazı çeşitleri için "الابل / الخيل / الفرس" (at)⁴⁴, الابل (deve)⁴⁵, الغنم (keçi...), المعزي (dişi koyun, keçi...), الشاة / الشاة (davar)⁴⁶ gibi özel

⁴¹ Müterâdif örnekleri için bkz. Asma'î, *Halk*, s. 163: "فاسم جماعة خلق الانسان الشخص والطفل والأل "؛ Ibn Ebî Sâbit, *Halk*, s. 44 "القلة "؛ ومن اسماء الأست "؛ Zecçâc, *Halk*, s.59-60: "والدحل والاحن مثله..."; s. 271: "والقمة والقطة كل ذلك اعلى الرأس"; السه والسه والبست والوجعاء والصماري والجهوة والذعرة والوباعة والمخضة والمغطة وام عزمة وام عزم وام سويد ثم اللسان والمقول "؛ Iskâfî, *Halk*, s. 89: "وعين شوصاء : جاحظة ونحقاء مثله "؛ Ibn Hâleveyh, *Halk*, s.142: "والصدر والصدرة والجوشن والجوش والجوشوش والحيزوم والبرك والبرك "؛ s. 119: "والمدود والمسحل والقلق يقال للواحد من بني أم: الشر ذكرنا كان او اثني والاسنان "؛ Suyûrî, *Ğeyre*, s. 74: "...والبلدة والكلل والمجم : واحد ويقال للشبيخ الكبير ايضا: الشيوخ والعجوز والدرحد واللبيع والقتسري "؛ s. 76: "والتامري والتأموري والتؤمري الاسنان والدرديس والجلحاب والجلحابة والغذب".

⁴² Furûk örnekleri için bkz. Asma'î, *Halk*, s. 166 "؛ الغفوة وهي جلدة الرأس خاصة دون سائر الجلد..."; Ibn Ebî Sâbit, *Halk*, s. 1-2 "فإذا عظم ما في "؛ Zecçâc, "وجع الولادة الطلق ... والمخاض يكون للناس والبهائم والطلق في الناس خاصة..."; s. 7 "بطنها فهي مثقل... ومن البطون اهيف وهو الضامر ومنها الكبد وهو العظيم من اعلاه ... ومن البطون الأجل وهو الذي "؛ s. 56 "استرخي من اسفله فإذا استرخي احد شقي البطن فهو الخبي .. ومن البطون الأقب والقيب حمض البطن وهو انطاوة... باب الشعر الكثير: اول ما ينبت والزعيب : الشعر الدقيق اللين للصغير والكبير والوحف : الكثير "؛ Iskâfî, *Halk*, s. 48 "؛ Suyûrî, *Ğeyre*, s. 74 "؛ Rayzic وطل وفتيم ثم دارج ثم جفر ثم باقع ثم شخ ثم مطبخ ثم حوكت ثم حزور ثم مزراق ثم "؛ s. 74 "محتمل ثم جمع وجمعة ويقال ثم اتصلت لحيته ثم مجتمع ثم كهل ثم فوق الكهل ثم خصفه القير ثم اجلس شعره ثم شمط ثم الارزب: الفرج الضخم الناتج المرتفع الكثير اللحم المشرف "؛ s. 198-199: "شاح ثم كبر ثم لدف ثم دب ثم مج ثم الموت الركب ... الفرج إذا كان غليظا مكتنزا فإذا كان مسترقا فهو الحزنبل والهيديب : الركب المتدلي ... وفرج قبايق واسع ... والشلفخ : الفرج الغليظ الحروف... والامق : الطويل الاسكتين الصغير الركب الدقيق الشفريين والعضارطي: الفرج الخوف "؛ والشخو: الفرج المضطرب الكثير الماء والمنهوش : الصغير والمجنوس والملئوس : القليل اللحم والتنفع الهن المسترخي...".

⁴³ Genel olarak 'hayvanlar' ele alan iki kaynağı verelim: Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm(ö. 224/838), *en-Ne'âm ve'l-Behâim ve'l-Vahş ve's-sibâ' ve't-Tayr ve'l-Hevâim ve Haşarâtü'l-Arz*, Leipzig, 1908; Câhuz(ö. 255/868), *Kitâbu'l-Hayvân*, tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrût, 1969.

⁴⁴ Atlarla ilgili *Halku'l-feres* ve *Kitâbu'l-hayl* olarak iki ayrı literatür var. *Halku'l-feres* ismiyle 16 âdet risâle yazıldığı kaynaklarımızda yansımaktadır. *Kitâbu'l-Hayl* risâleleri ise 60'a yakın sayıda yazılmıştır. Bu eserlerden bazılarını şu dâirelere atıttır: Amr b. Kerkere(ö. 155/771), Halîl b. Ahmed(ö. 175/791), Asma'î(ö. 216/831), Ebû Ubeyde(ö. 210/825), Muhammed b. Ziyâd el-Arabî(ö. 231/845), Abdullah b. Muhammed Tevzî(ö. 230/844), Ebû Muhlim Muhammed b. Sa'd, Reyşâî(ö.257/870), Ibn Kuteybe(ö. 276/889), Ibn Ebî Sâbit(ö. 215/830), Ebu Bekir Ibn Enbârî(ö. 328/939), Ibn Dureyd(ö. 321/933), Veşşâ(ö. 325/936), Ebû Ali el-Kâlî(ö. 356/966), Zecçâc(ö. 337/948) ... vb.

⁴⁵ *Kitâbu'l-İbil* ismiyle Ebû Ziyâd Yezid b. Abdullah el-Kulâbî(ö. 215/830)'nin, Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî(ö. 206/821)'nin, Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin, Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin, Asma'î(ö. 216/831)'nin (*Kitâbu'l-İbil*, ed. August Haffner, *d-Kerzu'l-Luğavî fi'l-Lisâni'l-Arabî* içinde, Kâhira, 1905, s. 66-157; *Kitâbu'l-İbil ve Ersâbihâ*, Atf Efendi Ktp., no: 2003, vr. 48-58; Beyazid Ktp., Velîyüddin Efendi, no: 3178, vr. 24b-28b.), Nasr b. Yûsuf Sâhibu'l-Kisâî(ö. 200/815)'nin, Ebu's-Şemh el-Arabî(?)'nin, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtım el-Bâhilî(ö. 231/845)'nin, Ibn Sikkût(ö. 244/858)'in, Ebû Hâtım es-Sicistânî(ö. 255/868)'nin, Ebu'l-Fadl Abbâs b. Ferec er-Reyyâşî(ö.257/870)'nin, Ebû Ali el-Kâlî(ö. 356/966)'nin (*Kitâbu'l-İbil ve Ne'ânahâ vemâ Tasrifu minhâ*)

risâleler de mevcuttur. Bu risâlelerde müterâdif ve özellikle de furûk için bol malzeme bulunmaktadır.⁴⁷

“*Kitâbu'l-Hayl*” ve “*Halku'l-Feres*” eserleri, atların isimlerini, özelliklerini, yaratılışlarını ele alan eserlerdir. Bu eserlerden bir kısmı, özellikle Arap atların isimlerini, sahiplerini ve kabilelerini vermektedir.⁴⁸ Bu türlerin terâdüfe pek katkısı bulunmamaktadır. Bir kısmı ise müterâdif kelimelere ve furûka yer vermektedir.⁴⁹

eserleri kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca ‘mu‘cemu’l-me‘âni’ kaynaklarında bâb seviyesinde ele alınmıştır. Bkz. Askerî, *Telhis*, I/571-617; Se‘âlibî, *Fıkh*, s. 124, 130, 136, 196, 225-227, 242, 253; İbn Kuteybe, *Cerâsım* s. 171-244; Râğib, *Mezma‘*, II/769-774; İskâfî, *Mebâdi*, s. 143. Kâhîrî, *Tuhfe*, s. 73-79; Raba‘î, *Nizâm*, s. 168-186; Ayrıca bkz. Nassâr, Hüseyin, “Kütübu’l-İbil (1)”, *Meâlle Mecmau’l-Luğa Arabiyye*; cilt: 36, sayı: 3, Dimeşk, 1961, s. 383-402; Nassâr, Hüseyin, “Kütübu’l-İbil (2)”, *Meâlle Mecmau’l-Luğa Arabiyye*, cilt: 36, sayı: 4, Dimeşk, 1961, s. 597-609.

⁴⁶ Asma‘î(ö. 216/831)’nin *Kitâbu’l-Şâ‘î*, (ed. August Haffner, 1896; Kâhire, 1992; *Risâletân fil-Luğa: d-Farâk ve’l-Şâ‘î*, tah. Sabih Temîmî, Kâhire, 1992; *Kitâbu’l-Şâ‘î ve’l-Çanemî* Beyazid Ktp., Veliyyüddin, no: 3178, vr. 29b-31b.; Atif Efendi Ktp., no: 2003, vr. 59-64); Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)’nin *Kitâbu’l-Mezâ‘ ve’l-İbil ve’l-Şâ‘î*, *Kitâbu’l-Mezâ‘*sı ve *Kitâbu Na’ti’l-Çanemî*, Ebû İkrime Amir b. İmrân ed-Dabbî(ö. 250/864)’nin *Kitâbu’l-İbil ve’l-Çanemî*, Ebu’l-Hasan Said b. Mes‘ade el-Ahfeşu’l-Evsat(ö. 210/825)’in *Kitâbu’l-Çanemî ve el-Harûkâ ve el-İlacûbâ ve Esnârûbâ*sı bu kısmın kaynaklarda ismi geçen örnekleridir.

⁴⁷ Furûk için birkaç örnek: Asma‘î, *İbil*, s. 115-117: “الذود ما بين ثلاث الي الي العشر والصرمة قطعة خفيفة قليلة “ ما بين العشر الي يضع عشرة ... الصبية من العشرين الي الثلاثين الي الاربعين... والعكرة الخمسون الي الستين الي السبعين العتق الفسيح المسيطر... فاذا “ s. 123 vd: “والهجة المائة وما داناها.. والعرج اذا بلغت الابل خمس مائة الي الالف ارتفع عن العتق قليلا قيل هو يمشي التزديد... فاذا ارتفع عن ذلك قليلا فهو الذميل... فاذا قرب الخطو ودارك النقال فهو الرتك... فاذا مشى مشى المجموع وظيفاها في قيد فهو الرسف... فاذا دارك المشى وفيه قرمطة فهو الحفد... واذا استدخل رجليه فملمج بهما ودحا ببديه فذلك المشى يعني به الهملجة فاذا ارتفع عن ذلك فهو المرفوع... فاذا ارتفع عن ذلك حتى يكون عدوا يراوح فيه بين بديه قيل خب فاذا ارتفع عن ذلك قيل دادا”.

⁴⁸ İbn Arabî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd(ö. 231/845), *Kitâbu Esmâi Hayli’l-Arab ve Fiersârûbâ*, tah. Hâtim Sâlih Dâmin-Nûrî Hammûdî el-Kaysî, Beyrût, 1987; İbn Kelbî, Hüçâm b. Muhammed(ö. 204/819), *Kitâbu Nesbi’l-Hayl*, tah. Hâtim Sâlih Dâmin-Nûrî Hammûdî el-Kaysî, Beyrût, 1987; Sâhibî et-Taci Muhammed b. Kâmil(ö. 697/1297), *d-Halbe fi Esmâi’l-Hayli’l-Meşhûre fil-Câhiliyye ve’l-İslâm*, tah. Hâtim Sâlih Dâmin, Beyrût, 1985; Atların yarışları müsabakaları hakkında Ebû Müsâ Süleyman b. Muhammed el-Hâmîz(ö. 305/917)’in *Kitâbu’s-Sekb ve’n-Nidâl* adlı bir eseri olduğu da kaydedilmektedir. Elimizdeki matbû bu eserlere bakınca İbn Arabî’nin, İbn Kelbî’nin, Sâhibî et-Taci’nin eserleri, daha çok kendilerini Arap atlarının neseplerine ve sahiplerine ve kabilelerine nisbete adanmışlardır. Eserler, yapıları gereği, müterâdifli kullanma ihtiyacı duymamışlardır.

⁴⁹ Asma‘î(ö. 216/831), “*Kitâbu’l-Hayl*”, *Mevid*, cilt: 12, sayı: 4, Bağdat, 1983; (Ayrıca Asma‘î’nin bu risâlesi, Nûrî Hammûdî el-Kaysî tahkiikiyle *Mecelleu Kulliyeti’l-Âdâb Câmi’ati Bağdat*, sayı: 12, Bağdat, 1970; *Hayl*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, 1360, no: vr. 47); Ebû Ubeyd(ö. 210/825), *Kitâbu’l-Hayl*, tah. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Kâhire, 1986; Haydarabad, 1358. Elimizde mevcut olan Asma‘î ve Ebû Ubeyd’nin eserleri, müterâdif ve furûk için bolca malzeme vermektedir. Müterâdif için bkz. Asma‘î, *Hayl*, s. 189 “وفي الجفرة والزفرة والنهيرة وكلهن : الوسط“ s. 192; “وكل مجمع عظمين فهو “ s. 126 “ومن آذان الخيل موللة “ s. 142 “ومر هفة وموسلة وكزماء ودقواء وخذواء وحجناء وحتماء وغضفاء وفركاء وصمعاء وسكاء وفتقاء والصوت “ s. 142 “والذي يسمع من بطن الفرس يقال له الخضيعة والضغيب والوقيب والسلوب : التي قد طرحت ولدها والقيدودة : الطويلة فاذا حملت فاشرق لذلك ضرعها قد المعث فهي ملمع...فاذا اندح البطن وكرحت من حمل او ذهب ودق فذلك الاقصاص... فاذا حملت فاشرق لذلك ضرعها قد المعث فهي ملمع...فاذا اندح البطن وانفتقت الخاصرتان قيل اعقت وهي معق وعقوق... فاذا وضعت... وهي منتوجة واذا الولد في بطنها ولم تضعه قيل هي من المشى : العتق: وهو اول المشى والنوقص: وهو ان ينزو نزوا ويقرمط... ومن المشى الدالان: “ s. 207: “تنوج...“

Vahşi hayvanları konu edinen “*Kitâbu'l-Vuhûş/Vahşiyât*”⁵⁰ adlı ayrı bir literatür mevcuttur. Örneğin Asma’î’nin eserinde “*العشقر* (eşek), *السِّن* (sığır), *الذئب* (arслан), *الأسد* (arслан), *الذئب* (kurt), *الوعل* (dağ keçisi), *النعام* (dere kuşu), *الضباع* (sırtlan), *الثعلب* (tilke), *الأرنب* (tavşan)” başlıkları bulunmaktadır.⁵¹ Bununla ilgili özel “*الأسد* (arслан)⁵², *الذئب* (kurt)⁵³, *الكلب* (köpek), *السنور* (kedi), *الفار* (fare)⁵⁴

... وهو مشي يقارب فيه الخطو ويبيغي كانه منقل من حمل ومنه الذالان وهو مر خفيف سريع ... وكل ما قطع من الأذان فهو جدد فإذا قطع اطراف الأذنين ما بينها وبين ان يبلغ القطع ربع الأذن فهي قصواء فإذا “ 127 “ . Ancak burada itiraf etmeliyiz ki, Ebû Ubeyde'nin 'Hayl' müterâdiften daha çok furûk malzemesi barındırmaktadır.

⁵⁰ *Vuhûş* literatürü, ehli olmayan kara hayvanlarının yaratılışlarını; isimlerini, vatanlarını, topluluklarını, seslerini, vb şeyleri ele alan kaynakları kapsamaktadır. Kaynaklarda on küsur “*Kitâbu'l-Vuhûş*” eseri kaydedilmektedir: Kutrub Muhammed b. Müstenir(ö. 206/821), Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830), Ebû Osman ed-Darîr(ö. 220/835), Ebû Ali el-Kerenbâî(Asma’î’nin muasır/öğrencisi-?), İbn Sikkât(ö. 244/858), Ebû Hâtım(ö. 255/868), Ebû Said es-Sükkerî(ö. 275/888), İbn Kuteybe(ö. 276/889), İbn Ebî Sâbit(ö. 215/830), Ebû Mûsâ Süleyman Hâmîz(ö. 305/917). Ayrıca mu’cemu’l-me’ânî eserlerinde bâb seviyesinde Vuhûş(siba)’a yer verilmektedir. Bkz. Askerî, *Telhîs*, II/637-654; İbn Kuteybe, *Cerâsîm* s. 171 vd.; Râğıb, *Ma’ânî*, II/781 vd.; Raba’î, *Nizâm* s. 194vd.; İskâfî, *Mekâdî*, s. 148 vd.

⁵¹ Asma’î(ö. 216/831), *Kitâbu'l-Vuhûş*, tah. Celîl el-Atiyye, Beyrût, 1989. Asma’î’nin bu eserinde müterâdif kelimelere ve bunların farklarına yer verilmektedir. Müterâdifler için bkz. Asma’î, *Vuhûş*, s. 39 “البقرة تسمى الهامة والعيناء ويقال للبقرة نعجة ... والأرخب : “ s. 46-47 “ ; “هو الحمار والبعير والمسحل والأخدرية” s. 48-49: “ ويقال له “ ; “والجواب : الغليظ من “ s. 39 “ *Vuhûş*, s. 39 “ Furûk örnekleri için bkz. Asma’î, *Vuhûş*, s. 39 “ ومن اسماء اولادها البرغز ... والجونر ... ويقال له الذرع ... والبخزج... ويقال له العجل... ويقال له “ ; “ومن اسماء الظباء المشدن وهي التي معها ولد... ومنها “ s. 53-54: “ ; “والحمار والحزابية كل قصير غليظ من الرجال والحمير المغزل وهي التي معها غزال والغزال الصغير... ومن الظباء العفر وهي البيض التي يعطو بياضهن حمرة ومنها الامم وهي التي يخالف لون ظهورها لون بطونها...”

⁵² *Esmâu'l-Esed* isimli birkaç risâlenin var olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Örneğin İbn Hâleveyh (ö. 370/980)'in *Esmâu'l-Esed*'i, Ebû Sehl el-Ferevî(ö. 433/1041)'nin *Esmâu'l-Esed*'i, Firûzâbâdî (ö.817/1414)'nin *Esmâu'l-Esed fi Esmâu'l-Les*'i, Suyûtî(911/1505)'nin *Nizâmü'l-Lesed fi Esmâu'l-Esed*'i, İbn Tulûn(ö. 953/1546)'un *Zeyl Nizâmü'l-Lesed*'i gibi. Matbû bir esere rastlamadık. Daha önce geçen “*Kitâbu'l-Vuhûş*”larda ve mu’cemu’l-me’ânî eserlerinde bâb seviyesinde yer almaktadır. Örneğin bkz. Asma’î, *Vuhûş*, s. 63-68; İskâfî, *Mekâdî*, s. 148; İbn Kuteybe, *Cerâsîm*, s. 277-78; Raba’î, *Nizâm*, s. 211-13.

⁵³ *Esmâu'l-Zi'b* isimli birkaç risâle bulunmaktadır. Ebu'l-Berekât Enbârî(ö. 577/1181)'nin *Kalsetu'l-Erib fi Esmâu'l-Zi'b*, Sağâni(ö. 650/1252)'nin *Esmâu'l-Zi'b* (Mısır, 1320) ve Suyûtî(911/1505)'nin *et-Tehzîb fi Esmâu'l-Zi'b* (yazma, Mektebetu Ezherîyye, Kâhire, Mecâmî, 1122) adlı eserleri, bunlardan bir kaçıdır.

⁵⁴ *Köpek, kedi ve fare* ile ilgili birer eser tespit etmiş bulunuyoruz. Suyûtî, Celâluddîn(911/1505), *Kiûabu'l-Teberî min Me'arri'l-Me'arri*, tah. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr, Beyrût, 1989. Suyûtî, bu eserinde manzum olarak ‘köpek’ 60 ismini verdiğini söylemektedir. Eserin muhakkı da, köpek isimlerini beyitlerden faydalanarak 64 olarak kitabın sonunda çıkarmıştır. Ayrıca buna ilaveten Suyûtî’nin kasidesinde yer almayan 12 ismi öteki dil kaynaklarından tespit etmiştir. Bkz. Suyûtî, *Teberî*, s. 28, 73-75. (Köpeklerin isimlerinin sayısı ile ilgili kitabın başındaki şu nükteli olay ilgi çekicidir: Ebu'l-Ala el-Ma’arrî bir gün Şerîf Mürtezâ’nın huzuruna girer. Bu sırada bir adama çarpar ve tökezletir. Bunun üzerine adam “kim bu kelb” diye laf atar. Ebu'l-Ala, “kelb, köpek türününün 70 ismini bilmeyen kimsedir” şeklinde cevap verir. Suyûtî de, 60 küsur isim tespit ettiği ekler. Suyûtî, bu manzumada sadece köpek isimlerini ve sıfatlarını vermektedir. Ancak muhakkık ilgili ismin neye tekabül ettiğini; başka bir ifadeyle hangi özelliği öncelenecek köpeğin bu isimle isimlendirildiğini dipnot seviyesinde açıklayarak köpek türlerini birbirinden ayırt edecek furûk malzemeleri sağlayarak eseri son derece faydalı hale getirmiştir.) Kedi ile ilgili olarak sadece Suyûtî(911/1505)'nin *Nizâmü'l-*

risâleleri vardır. Bunları ve dışındaki vahşi hayvanları (وحوش / سباع) öteki 'mu'cemu'l-me'âni'lerde de bulmak mümkündür.

Haşereler için de ayrıca "Kitâbu'l-*haşarât*"lar bulunmaktadır.⁵⁵ *Süringen hayvanlar* için de "Kitâbu'l-*Hayyât*" ve "Kitâbu'l-*Akânib*"⁵⁶ isimli bir literatür oluşmuştur. *Uçan hayvanlar* için de "Kitâbu't-*Tayr*"⁵⁷ genel başlığı yanında "العقاب (*kartal*), الباز (*sahir-doğan*), الحمامة (*güvercin*), النحل (*arı*), الجراد (*çekirge*), الذبابة (*sinek*)" risâleleri⁵⁸ de mevcuttur.

Yukarıdan beri verdiğimiz hayvanlarla ilgili bütün bu kitaplar, her ne kadar zoolojik malzemeleri barındırsa da, nihâyetinde dilcilerin bu hayvanların isimleri, sıfatları ve benzeri konulardaki filolojik açıklamalarından oluşmakta; müterâdif ve furûk malzemesini bolca barındırmaktadır.

Özel terâdüf literatürünün bir çeşidi de *nebâtâtı*(*bütükileri*), *ağaçları* ve *meyveleri* konu edinen risâlelerdir. Genel anlamıyla "Kitâbu'n-*nebât* / *re'ş-şecer*" veya "Kitâbu'z-*Zer*" isimli risâleler yanında "الشجر (*ağaç*), عشب / كلاً (*ot*), النخل

Billar fi Esâmî's-Simmâr adlı eseri zikredilmektedir. Sağâni(ö. 650/1252)'nin *Esmâu'l-Fe'r* isimli 'farelerle' ilgili bir eseri olduğu söylenmektedir.

⁵⁵ *Kitâbu'l-*Haşarât**'lar, *tarla sıçanı*(*بربوع*), *kertenkele*(*ورل*), *keler*(*ضب*), *kirpi*(*قنفذ*) gibi küçük kara canlılarını konu edinen eserlerdir. İbn Hayre Nehşel b. Yezîd(ö. 157/773), Ebû Ali el-Kerenbâi(Asma)'nin muasır(-), İbn Sikkî(ö. 244/858), Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868) gibi dilcilerin eserlerinden söz edilmekle beraber bunlar günümüze ulaşmamıştır. Mu'cemu'l-me'âni'lere baktığımızda bunların yanında *kene* (*فردا*), *kaplırtabağa* (*السلحفاة*), *kurbağa* (*الضفدع*), *bit* (*فعل*), *karınca*(*عمل*) gibi hayvanlar da incelenmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *Cenâsin* s. 283-288.

⁵⁶ Ebû Ubeyde(ö. 210/825), İbn Hâleveyh(ö. 370/980), Ebû Amr Şemr b. Hamdaveyh el-Herevî(ö. 255/868)'nin *Esmâu'l-*Hayyât** isimli risâleleri vardır. Bunların dışında Sağâni(ö. 650/1252)'nin *Esmâu'l-*Haye**'si (yazma, Şehit Ali Paşa, Mecmû, no: 2917) mevcuttur. Sadece Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin *Kitâbu'l-*Akânib** isimli eseri olduğu kaydedilmektedir.

⁵⁷ *Kitâbu't-*Tayr** isimli birkaç risâlenin mevcut olduğunu görüyoruz. Ebu'l-Hasan Nadr b. Şumeyl(ö. 204/819), Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim Bâhülî(ö. 231/845), Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868)'nin risâleleri gibi.

⁵⁸ *Kartal*, *doğan*, *sâhîr* ve *güvercin* ile ilgili Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin *Kitâbu'l-*Ukab**, *Kitâbu'l-*Bâzî** ve *Kitâbu'l-*Hamâm** isimli risâleleri kaydedilmektedir. Çekirge ile ilgili Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim Bâhülî(ö. 231/845), Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868) ve Ebu'l-Hasan Ahveşi(ö. 315/927)'in *Kitâbu'l-*Cerâd** adlı eserlerinin; sinekle ilgili olarak ise Muhammed b. Ziyâd el-Arabî(ö. 231/845)'nin *Kitâbu'z-*Zübüb**'inin var olduğu söylenmektedir. An ile ilgili Ebû Amr İshâk b. Mirâr(ö. 206/821) ve Asma'(ö. 216/831)'nin *Kitâbu'n-*Nabl**'si, Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868)'nin *Kitâbu'n-*Nabl** *ve'l-*Asel**'i ve Nefdeveyh Ebû Abdullah İbrâhîm el-Atekî(ö. 323/934)'nin *Kitâbu'n-*Nabl**'i not edilmektedir. Ancak elimizde matbû bir eser mevcuttur: Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd(ö. 282/895), "el-Asal ve'n-Nahl ve'n-Nebâtâtü'lleti Tecrüsü minhu", tah. Muhammed Cebbâr el-Muaybid, *Me'rid*, cilt: 3, sayı: 1, Bağdad, 1974. İlgili eseri incelediğimizde müterâdif kelimeleri ve bazen de farklarını verdiğini müşâhede ettik. Bkz. Dîneverî, "Asal", s. 125 "الدبر: النحل ... ومن اسماءها الخشرم ... وما النحل ... واما النحل ... ومن اسماءها الخشرم ... الدبر: النحل ... وما النحل ... واما النحل ... واذًا كانت مباءة النحل وهي ماويها وبيوتها في الجبال فهي المباءة والوقية والجيج والجبج ... فاذًا عسلت ..."; s. 133-134: "النحل في ما يتخذ لها الناس من الخشب خاصة فهي النحاتت... وتسمى الخليا وكذلك ما يعمل من الطين والأخشاء فهي الخليا واذًا كانت واسعة كثيرة العسل فهي عاسلة... والخليا الاهلية تسمى عندنا الدباسات ... وتسمى ايضا: الكورات ... الكورات صفار الخليا ..".

- 62 Su teması ile ilgili Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin *Kütübü'l-Miyâhî*'si, Asma'(ö. 216/831)'nin *Miyâhü'l-Arabî*'si, Ebû Abdullah Ahmed b. İbrâhîm en-Nedîm(ö. 255/868)'in *Esmâ'ül-Cibâl ve'l-Miyâh ve'l-Evâhî*'si, Esved el-Gunducânî(yaklaşık ö. 428/1036)'nin *Miyâhü'l-Arabî*'si, Ebu'l-Feth Nasr b. Abdîrahmân el-Fezzârî(ö. 560/1164)'nin *Esmâ'ül-Buldân ve'l-Ernekine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâhî*'si, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebî'l-Kâsım Ademî(ö. 562/1166)'nin *Merâzül'l-Arab ve Miyâhüba*'sı kaynaklarda kaydedilmektedir. Ayrıca mu'cemu'l-me'ânî eserlerinde de bu çeşide bâb ayrılmıştır. Ebû Ubeyd, *Garîb*, II/439 vd.; Se'âlibî, *Fikeh*, s. 305 vd. Su ile ilgili birkaç furûk örneği sunalım. “إذا كان الماء داما لا ينقطع ولا ينزح في عين او ينز فوه عد فاذا كان اذا حرك منه جانب لم يضطرب جانبه الاخر فهو كر، فاذا كان كثيرا عذبا فهو عذق فاذا كان مغرقا فهو غمر، فاذا كان تحت الارض فهو غور، فاذا كان جاريا فهو غول، فاذا كان على ظهر الارض فهو ... يسقي بغير آلة من الدابة ... فهو سينج، فاذا كان ظاهرا جاريا على وجه الارض فهو معين ... :“Se'âlibî, *Fikeh*, s. 305-306; “اصفر الانهار الفلج ثم الجدول اكبر منه قليلا ثم السرى ثم الجعفر ثم الربيع ثم الطبع ثم الخليج“ s. 307.
- 63 *Hamr* muhtevâsî ile ilgili olarak Asma'(ö. 216/831)'nin *Esmâ'ül-Hamr*'i, Muhammed b. Hasan b. Ramazan(?)'in *Kütübü Esmâ'ül-Hamr ve Asrîhâ*'sı, Ebu'l-Hatâb Ömer b. Hüseyin el-Küfî(ö. 633/1235)'nin *Terbihü'l-Basâir fi Esmâi Ummâ'l-Kebâir*'i, Sağâni(ö. 650/1252)'nin *Esmâ'ül-Hamr* (yazma, Süleymaniye, Şehit Ali Paşa, Mecmû, 2917)'i ve Fîrûzâbâdî(ö. 817/1414)'nin *el-Celâsü'l-Enis fi Esmâ'ül-Hıvâz*(yazma, Dârü'l-Kütüb, Luğa, no: 511)'i bu kısmın önemli eserlerindedir. Ayrıca mu'cemu'l-me'ânî eserlerinde de bu çeşide bâb ayrılmıştır. İbn Kuteybe, *Cenâsım* s. 107-114; Ebû Ubeyd, *Garîb*, I/241-242; İskâfî, *Mebâdî*, s. 79-81; Se'âlibî, *Fikeh*, s. 296-298; Rab'î, *Nizâm*, s. 94-95. İçki ile ilgili birkaç furûk örneği sunalım: Se'âlibî, *Fikeh*, s. 298: “من التمر القديم: من القند النبيد: اذا شرب الانسان فهو نشوان فاذا دب فيه “; “من الزبيب البتغ من الصل السكرية والمزرة من الذرة الفضيخ من البسر الشراب فهو ثمل فاذا بلغ الحد الذي يوجب الحد فهو سكران فاذا زاد وامتلا فهو سكران طالع فاذا كان لا يتماسك ولا يتماك التغمز اكل الشرب “; İskâfî, *Mebâdî*, s. 79: “فهو ملتج، فاذا كان لا يعقل شيئا من أمره ولا ينطق لسانه فهو سكران بات ويقال نضح الري اذا شرب ولم يرو فان شرب وروي قيل نصح الري نصحا وكضه الشراب واعطره امتلا منه ويقال صبوحه اي سقيته بالغداة فتصبوح وقيلته فتقبل سقيته القليل وهو شرب نصف النهار وغبقه غبوقا لشرب اللضي والقهم شراب اول الليل والجاشرية ما يشرب عن طلوع الفجر وصفحته صفحا سقيته اي شراب كان ومتي كان وهو صباحان ...“.
- 64 *Süt* ve *anzla* ilgili olarak Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin *Kütübü'l-Lebe' ve'l-Lebeni* (ed. August Haffner, *el-Bulğa fi Şizâri'l-Lüğa* içinde, Beyrût, 1914, s. 141-145; aynı eserde İbn Kuteybe'nin *Cenâsım* adlı eserinin *Kütübü'l-Lebe' ve'l-Leben* kısmı s. 146-153 arasında verilmiştir); Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî(ö. 231/845)'nin *Kütübü'l-Lebe' ve'l-Lebeni*'si, Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868)'nin *Kütübü'l-Lebe' ve'l-Leben ve'l-Halib*'si, Suyûtî(911/1505)'nin *Zubdetü'l-Lebeni* (tah. Merzûk Ali İbrâhîm, Kâhire, ts.) bu türün önemli eserlerindedir. Ayrıca mu'cemu'l-me'ânî eserlerinde de bu çeşide bâb ayrılmıştır. Ebû Ubeyd, *Garîb*, I/216-227; İbn Kuteybe, *Edeh*, s. 130; İskâfî, *Mebâdî*, s. 77-78; Se'âlibî, *Fikeh*, s. 296.Rab'î, *Nizâm*, s. 96-99. Furûkla ilgili birkaç örnek verelim: Ebû Zeyd, *Lebe'*, s. 142-43: “المفصح: الخالص، الرمنة/ تنزل في الضرع بعد الحلب ... النمسى: الحليب يخلطه الماء... الخامط: الطيب الريح ... الماضر: ... اول اللبن اللبا والذي يليه “ 146; İbn Kuteybe, *Lebe'*, s. 146 “الذي بين المحمل والقارص... والعرق: الخبيث الحمض... المفصح فاذا سكتت رغوته فهو الصريح المحض ما لا يخالطه الماء حلوا كان او حامضا فاذا ذهب عنه حلوة الحلب ولم يتغير طعمه فهو سامط فان اخذ شيئا من الريح فهو خامط فان اخذ شيئا من طعم فهو محمل فاذا كان فيه طعم الحلاوة فهو التغمز وهو الشرب القليل فان اكثر من الشرب قيل امغد امغادا فان شرب دون الري قال نضحت فان “ 150; “قوهة ... روي قال نضحت الري وبضعت به وتفتت به فان جرعه فذلك الفمخ فان اكثر منه قيل لفي فان غص به فذلك الحاز فاذا اكثر من شرب الريح قيل امغد امغادا فان شرب دون الري قال نضحت فان “ 150; “قوهة ... منه وهو في ذلك لا يروي قال سفلت الماء ... Suyûtî'nin, *Zubdetü'l-Leben* adlı eseri, çok ilginç bir şekilde tasnif edilmiş; farklı sütte çeşitleri, ayrı bablara taşınarak altında müterâdifleri verilmiş; bunların arasında da kendi aralarında fark olanlar var ise bunlara da dikkat çekilmiştir. Başlıklar şöyledir: “sütün mutlak isimleri, sert süt isimleri, yoğurtlaşmış süt isimleri, yağlı ve tatlı süt isimleri; ekşi süt isimleri, tadı bozulmuş süt isimleri, saf ve katkılı süt isimleri, süt türlerinin isimleri, süt parçacıklarının isimleri ve birkaç nev”. Öteki müterâdif kaynaklarında bu isimlerin bir çoğu müterâdif sayılırken Suyûtî'nin öncelikle bâb seviyesinde aynı yapımasını ve babın altına da farkların yansıtmasını gerçekten önemli bir yaklaşım olarak görüyoruz. Kitabının dil ile ilgili kısmının yanında sütün faziletleri ve tıbbi faydaları ile ilgili iki ayrı kısım daha kitabına eklemiştir.
- 65 *Bal* ile ilgili iki önemli eseri verebiliriz. Dıneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd(ö. 282/895), “el-Asal ve'n-Nahl ve'n-Nebâtû'lletü Tecrüsü minhu”, tah. Muhammed Cebbâr el-Muaybid, *Mevrid*, cilt: 3, sayı: 1, Bağdad, 1974, s. 113-143; Fîrûzâbâdî(ö.817/1414), *Terkebü'l-Esâl li Tasfi'el-Asel*, (yazma,

Zaman konusuyyla ilgili azمنة (zaman)⁶⁶, الاوقات (vakit), الساعة (saat), الايام (gün), الشتاء (kış), الصيف (yaz), النهار (gündüz)⁶⁷, الليل (gece), الشهر (aylar), الشهور (güm) risâleleri yanında mekânla ilgili الأمكنة (mekan), الجبال (dağlar), الأودية (vâdiler), الاريات (yarıtlar), البيوت (evler), الدارات (dairalar), القرى (köyler), الرمال (kumlar), المناهل (pınarlar), الديار (diyarlar), المنازل (merziller)⁶⁹ risâleleri de bu gruba dahildir. *Astronomi* ile ilgili risâleler de

Mektebetü'l-Ahkâf li'l-Mahtûrât, Hadramev). Bal ile ilgili furûka birkaç örnek sunalım: Dineverî, "Asal", s. 119-122: "القت: النقرة يجتمع فيها الماء والعرم: وهي صخور ترصف ويقطع بها الوادي عرضا لتكون رداً... الضحك: الثغر شبه الشهد في بياضه بالثغر الابيض وقيل هو اليد اذا اشتد بياضه... ان اصفي الصل للسيل والفيضان... عمل الشبعة عمل الضرم لونه كلون الماء وهو اجود عسلهم واما الصل الصعري فمعروف وهو اشد الصل حروفة اذا كان الصل متينا صلبا فهو ضرب الشهد، والقت: النقرة يجتمع فيها الماء والجمع: القنت": s. 124-5: "وأرقه... الجلس من الصل وهو الشديد... واذا كان الصل رقيقا فهو الوديس"

⁶⁶ *Kütübü'l-Ezmine* ismiyle Kutrub(ö. 206/821)'un (tah. Brunnow, Leiden, 1900; tah. Hâtım Sâlih ez-Dâmin, *Mevid*, cilt. 13, sayı: 3, Bağdad, 1984; *Kütübü'l-Ezmine ve Tebriyatu'l-Câhiliyye*, tah. Hâtım Sâlih ez-Dâmin, Beyrût, 1985), İbn Darasteveyh(ö. 347/958), Ebu Muhammed Abdullah b. Ca'fer(ö. 347/958)'in ve Ebû Abdullah Muhammed b. İmran el-Merzubânî(ö. 384/994)'nin eserleri kaynaklarda kaydedilmektedir. Ayrıca İbn Ecdâbî(ö. 650/1252)'nin *d-Ezmine ve'l-E'mû'* (tah. İzzet Hasan, Dimeşk, 1964; Çelebi, Muharrem, *Kutub Hâyatı, Eserleri ve Kütübü'l-Ezmine'si*, doçentlik tezi Erzurum, 1981); Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî(ö. 421/1030)'nin *d-Ezmine ve'l-Erkiye'si* (Haydarabad, 1332); İbn Âsım, Ebubekir Abdullah b. Hüseyin(ö. 403/1012), *d-Emû ve'l-Ezmine ve Marifeti A'yânü'l-Kevâkib fi'n-Nuüm*, tah. Nûrî Hammûdî el-Kaysî, Beyrût, 1996. Furûka bir örnek verelim: Kutrub, *Ezmine*, s. 20: "أول ثلاث لبال من الشهر يقال للقمر الغر لان القمر كانه غرة فيها، ثم ثلاث شهب... ثم ثلاث عشر لان الليلة العاشرة فيها لان بياض القمر مختلط بسواد الليل... ثم ثلاث بهر لان القمر يبهر فيهن ظلمة الليل... ثم ثلاث عشر لان الليلة العاشرة فيها ثم ثلاث بيض لان القمر في الليل كله فالليل فيه ابيض، ومن الليل البيض ليلة ثلاث عشرة يقال له الغراء اربع عشرة ثم ثلاث بيض لان القمر في الليل كله فالليل فيه ابيض، ومن الليل البيض ليلة ثلاث عشرة يقال له الغراء اربع عشرة...".

⁶⁷ *Gece, gündüz, günler, aylar* ile ilgili ayrı bir literatür oluşmuştur. Ebû Ubeyde(ö. 210/825), *Eyyâmü'l-Arab Kabe'l-İslâm*, terc. Adil Câsim Beyâtî, Beyrût, 1987; Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd(ö. 207/822), *d-Eyyâm ve'l-Leyâlî ve'ş-Şühür*, tah. İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrût-Kâhire, 1980; Ğulam Sa'leb, Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahîd el-Mutarnz (ö. 345/956), *Yem ve Leyle*, Muhammed Cebbâr Muaybid, mastur tezi, Câmî'atu Bağdad, 1973; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem(ö. 711/1311), *Nisânu'l-Ezhâr fi'l-Leylî ve'n-Nehâr*, tah. Ahmed Abdülfettâh Temmâm, Beyrût, 1988; Ferîha, Enîs, *Esmâü'l-Eşbir ve'l-Adad ve'l-Eyyâm ve Teşînu Me'ârîha*, Trablus, 1988; Ayrıca Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin *Esmâü'l-Eyyâm*, İbn Sükkût(ö. 244/858)'in *Kütübü'l-Eyyâm ve'l-Leyâlî*, Ebû Hâtım(ö. 255/868)'in *Kütübü'l-Leyl ve'n-Nehâr*, İbn Fâris(ö. 395/1004)'in *Kütübü'l-Leyl ve'n-Nehâr* adlı eserlerinin olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. Ayrıca bir de "evkât" ve "saat" adlı eserler mevcuttur. Asma'î(ö. 216/831)'nin *Kütübü'l-Evkât*, Ğulam Sa'leb, Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahîd el-Mutarnz(ö. 345/956)'in *Kütübü's-Saât*, İbn Hâleveyh(ö. 370/980)'in *Esmâü Saâtü'l-Leyl*'i buna örnek verilebilir. Furûka bir örnek verelim. Ferrâ, *Eyyâm*, s. 93: "عام: اذا وصف العام بالخصب عام ازب اي كثير... فحرف الارض ويقال عام الرمادة عام اصاب الناس فيه جذب... ويقال عام ارشم اذا كان فيه غيث قليل...".

⁶⁸ Ebû Hâtım(ö. 255/868)'in *Kütübü'ş-Şühûr ve's-Sayf* isimli risâlesi olduğu kaydedilmektedir.

⁶⁹ *Mekânlar, dağlar, vadiler, köyler, yarıtlar, diyarlar, kuyular, denizler, merziller, beldeler* ile ilgili belli bir literatür oluşmuştur. Ebî Muharriz Halef b. Hayyân el-Ahmer(ö. 180/796)'in *Cibâlu'l-Arab verra Kile fiba mne'ş-Şi'ri*, Darîr, Ebû Osman Sa'dân b. Mübârek(ö. 220/835)'in, *Kütübü'l-Erâzin ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl ve'l-Bihâr*, Ebû Ali Hasan b. Mahbub es-Serrâd(ö. 224/838)'in *Kütübü'l-Buldân ve Kütübü'l-Erâzin*'i, Ebû Amr Semr b. Hamdeveyh(ö. 255/868)'in *Kütübü'l-Cibâl ve'l-Erâzi'si*, Ebû Abdullah Ahmed b. İbrâhîm en-Nedîm(ö. 255/868)'in *Esmâü'l-Cibâl ve'l-Miyâh ve'l-Erâzi'si*, Aziz b. Fadl İbn Eş'as(hücri 3. asır)'ın *Kütübü Sylânü'l-Cibâl ve'l-Erâzi ve'l-Erâzi'si*, Hüseyin b. Muhammed el-Hâlî(ö. 422/1030)'in *Kütübü'l-Erâzi ve'l-Cibâl ve'r-Rimâli*, Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed Esved el-Gunducânî(yaklaşık

“القمر (ay), الشمس (güneş), الارضون (yerler), السماء (gökte), الأنواء / النجوم (yıldızlar)⁷⁰ المطر (yağmur), السحاب (bulut)”⁷¹ bu gruptandır.

ö. 428/1036)'nin *Esmâ'ül-Emkürî*, Carullah Zamahşerî(ö. 538/1143)'nin *Kütübü'l-Cibâl ve'l-Erkrîne'si* (tah. Ahmed Abdütevavâb Ivez, Kâhire, ty.), Ebu'l-Feth Nasr b. Abdîrahmân el-Fezzârî(ö. 560/1164)'nin *Esmâ'ül-Buldân ve'l-Erkrîne ve'l-Cibâl ve'l-Mıyâbı*' (ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1990), Ebû Ali Ahmed Merzûkî(ö. 421/1030)'nin *d-Ezmine ve'l-Erkrîne'si* (Kâhire, ty.); İbn Ecdâbî(ö. 650/1252)'nin *d-Ezmine ve'l-Emâ'sı*, (trc. İzzet Hasan, Dimeşk, 1964); Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Harizmî(yaklaşık ö. 560/1164)'nin *Kütübü'l-Mevâdî ve'l-Buldânı* bunlara örnek verilebilir. Ayrıca Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin *Kütübü'l-Âbârı* ve Muhammed b. Ziyâd el-Arabî(ö. 231/845)'nin *Kütübü'l-Bî'ri* (tah. Şükri Âlûsî, *Meccelletü'l-Muktebes*, cilt: 6; neşr. Nûri Hammûdî Kaysî, *Meccelletü Kulliyeti'l-Âdâb li Câmî'ati Bağdad*, Bağdad, 1966, tah. Ramazan Abdütevavâb, Kâhire, 1970); Ebû Osman Sa'dân b. Mübarek(ö. 220/835)'in *Kütübü'l-Merâhîl*, Ebû Said Hasan b. Hüseyin es-Sükkerî(ö. 275/888)'nin *Kütübü'l-Merâhîl ve'l-Knâ'sı*, Muhammed b. İdris b. Ebî Hafsa(hicri 3. asır)'nın *Menâhîlül-Arabî*; Asma'î(ö. 216/831)'nin *Kütübü'd-Dârâtı* ve Yakut el-Hamevî(ö. 626/1228)'nin *Kütübü'd-Dârâtı* (her iki eser bir arada, Asma'î ve Yakut el-Hamevî, *Kütübü'd-Dârât*, tah. Yûsri Abdülğani Abdullah, Beyrût, 1987 (Ayrıca Asma'î, *Kütübü'd-Dârât*, ed. A. Haffner, *d-Bulğa fi Şıvâri'l-Luğa* içinde, Beyrût, 1914, s. 3-16); İbn Fâris(ö. 395/1004)'in *Kütübü'd-Dârâtı*, İbn Munkiz Usâme b. Müryid(ö. 584/1188)'in *Menâzil ve'd-Diyârı* (Dimeşk, 1965); İbn Kuteybe(ö. 276/889) veya Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin *Kütübü'r-Rahl ve'l-Merzûlî* (ed. August Haffner, *d-Bulğa fi Şıvâri'l-Luğa* içinde, Beyrût, 1914, s. 121-140), Emevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Said(ö. 215/830)'in *Kütübü Rahlî'l-Bey'î*, Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin *Kütübü'l-Rahl ve'l-Katabı*, Asma'î(ö. 216/831)'nin *Kütübü'r-Rahlı* ve *d-Ehbîye ve'l-Buyûtu* bu kısımda verilecek örneklerdir. Furûka bir-iki örnek verelim: Ebû Ubeyde, “Rahl,” s. 131: “والصحن أكبر منه ثم التبن” “ومن الأنواء: القمر؛ وهو القدر الصغير ثم العس أكبر منه ثم الصحن الأكبر وهو الذي بلغ الكيل أكبرها والمصحاة أناء مثل القدر والقصة الجفنة والرقد القدر والمنجوب الواسع الجوف وأناء طفان وهو الذي بلغ الكيل طفافه وجمان إذا علا جمامه أي رأسه وشطران بلغ شطره وهو النصف وقربان إذا قارب ان يمتلئ وقهران الباقي في قعره آلات البيوت: السكنين الكبير يسمى الصلت، والرئيس: السكنين الحنيد وهي شديدة الحد، والجزأة:” 133: “...تصاب السكنين والمنثرة”.

⁷⁰ *Kütübü'l-Emâ* ismiyle Ebû Fid Müerrîn b. Amr es-Sedûsî(ö. 195/810)'nin, Ebu'l-Hasan Nadr b. Şumeyl(ö. 204/819)'in, İbn Kenâse, Ebû Yahyâ Muhammed b. Abdullah(ö. 207/822)'in, Asma'î(ö. 216/831)'nin Muhammed b. Ziyâd el-Arabî(ö. 231/845)'nin, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb(ö. 245/859)'in, Ebû Muhlim Muhammed b. Hışâm(ö. 245/859)'in, İbn Kuteybe(ö. 276/889)'nin (*Kütübü'l-Emâ fi Mevâsinil-Arabı*, Haydarabad, 1978); Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd(ö. 285/898)'in, Ebû Talib Mufaddal b. Seleme(ö. 300/912)'nin (*Kütübü'l-Emâ ve'l-Bevârih*), Zeccâc(ö. 337/948)'in Ebu'l-Hasan el-Ahfeş(ö. 315/927)'in, İbn Dureyd(ö. 321/933)'in, İbn Âsım(ö. 403/1012)'in Ebu'l-Alâ el-Me'arrî(ö. 463/1070)'nin, İbnu'l-Ecdâbî(ö. 650/1252)'nin (*d-Ezmine ve'l-Emâ*, tah. İzzet Hasan, Dimeşk, 1964) eserleri kaydedilmektedir.

⁷¹ Nadr b. Şumeyl el-Mâzinî(ö. 204/819)'nin *Kütübü'ş-Şems ve'l-Kameri*, Ebû Hâtım(ö. 255/868)'in *Kütübü'ş-Şems ve'l-Kameri*, Asma'î(ö. 216/831)'nin *Sıfâtü'l-And ve's-Sema ve'r-Nebâtâtı*, Ebû İshâk İbrâhîm b. Süfyan ez-Ziyâdî(ö. 249/863)'nin *Esmâ'üs-Sehâb ve'r-Riyâh ve'l-Emâ'ı*, Ebû Hâtım(ö. 255/868)'in *Kütübü'l-Harr ve'l-Berd ve'ş-Şems ve'l-Kamer.*, İbn Serrâc(ö. 316/928)'in *Kütübü'r-Riyâh ve'l-Hevâ ve'n-Nârı*; Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin *Kütübü'l-Matarı* (tah. August Haffner, *d-Bulğa fi Şıvâri'l-Luğa* içinde, s. 99-120; neşr. Richard C., *Meccelletü'l-Cemiyeti'ş-Şarkiyeti'l-Amikriyye*, vs., 1895, neşr. el-Eb Şeyho, *Meccelletü'l-Merrik*, Beyrût, 1905), İbn Dureyd(ö. 321/933)'in *Kütübü Vasi'ül-Matar ve's-Sehâbı* (tah. İzzuddin et-Tenûhî, Beyrût, 1991; neşr. William Wright, *Cazretül-Hatib ve Twbfetu'r-Talib* içinde, Leiden, 1859); İbn Hâleveyh(ö. 370/980)'in *Kütübü'r-Rih* (tah. Hatim Sâlih Dâmin, *Meccelletü'l-Merrik*, cilt: 3, sayı: 4, Bağdad, 1974; tak. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, Medîne, 1984), İbn Ebî'd-Dünyâ(ö. 281/894)'nin *Kütübü'l-Matar ve'r-Ra'd ve'l-Berk ve'r-Rih* (tah. Tânk Muhammed Seklû' el-Amûdî, Riyad, 1997), Sağânî(ö. 650/1252)'nin *Esmâ'ür-Riyâbı* (yazma, Şehid Ali Paşa, Mecmû: 2917) bu kısmın diğer örnekleridir. Furûka bir iki örnek verelim. Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830), *Matar*, s. 109 “اسماء السحاب المسحاب ومثله الغيم... والغمام وهي الغراء البيضاء من السحاب” “والغراء والمزن من السحاب البيض ومنه الحماة وهي السحابة السوداء ومنه السيق وهو كل ما طردت الرياح والفترته من السحاب ان كان فيه ماء او لم يكن والخلق من السحاب كل سحابة يرحي ان يكون فيه مطر والصبيور من السحاب الذي تراه

Âlet ve edevâtla ilgili olan "السلاح" (silâh)⁷²، السيف (kılıç) (eğen)، السرج (sırt)، القوس (mızrak)، الرماح (ok)، السهم / النبال (ok)، الدرع (zırh)، النبال (ok)، اللجام (gemi)، الترس (kalkan)⁷³، الدلو (kou)، البكرة (çekanke)، القدح (kadeh)⁷⁴ gibi risâleler de, bu gruptandır. Madenler ile ilgili risâleler ise, şunlardır: "الفضة" (gümüş)، الذهب (altın)، الحجر (taş)."⁷⁵

ومن أسماء الريح... النفع من البرد واللفح من الحر... والهلاب "؛ Ibn Hâleveyh, *Rih*, s. 85: "مترابا اعناقا في بياض السد: السحاب الذي الاق والطفل اختلاط الظلام بعد غروب الشمس "؛ Ibn Dureyd, *Matar*, s. 10: "الريح فيها مطر الطبق المطر الذي يطبق الارض والمريع الذي يمرع اي يخصب المجلجل الذي تسمع "؛ s. 27: "وشصا ارتفع يعني السحاب "ترعه جلجلة اي صوتا وهدة المسخفر الجاري والسح الصب الففق الكثير الماء ...

⁷² *Kitâbu's-Silâh* ismiyle Ebu'l-Hasan Nadr b. Şumeyl(ö. 204/819)'in, Asma'î(ö. 216/831)'nin (tah. Muhammed Cebbâr el-Muaybid, *Mevrid*, cilt: 16, sayı: 2, Bağdad, 1987, s. 67-122), Ebû Amr Şemr b. Hamdeveyh el-Herevî(ö. 255/868)'nin, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Hasan el-Ahvel(hicri 3. asır)'in, Ibn Dureyd(ö. 321/933)'in, Ebû Ubeyd(ö. 224/838)'in (tah. Hâtım Sâlih Dâmin, Beyrût, 1985) eserleri bu kısmın örnekleridir. Asma'î, *Silâh*, s. 76-79: " القصير " وهو القاطع، المعضد: القصير " الذي يمتن في قطع الشجر وما اشبهه، السريجي: وهو منسوبه الي رجل يقال له سريج، الصخيفة: وهو العريض، المفقر: وهو الذي فيه حروز مطمئنة عن منته، الرسوب: وهو الذي اذا وقع غمض مكاته... المرهق: وهو الرقيق، اليماني: وهو الدرع: الزغفة: الواسعة من الدروع والمادية: البضاء او السهلة "؛ s. 28-29: "منسوب الي اليمن اللينة والخدياء: اللينة، المفقر: زرد ينسج من الدروع علي قدر الرأس يلبس تحت القنسوة... الموضونة: المنسوجة، القضاء: الصلبة والسايغة: الواسعة، الذائل: الطويلة الذيل..."

⁷³ *Kitâbu's-Silâh*'ın bablarına da taşınmış olan şu özel risâleler de mevcuttur: Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin *Kitâbu's-Seyf*'i, *Kitâbu'd-Dir' ve'l-Biz'a*, *Kitâbu's-Serc*'i, *Kitâbu'l-Licâmî* ve *Kitâbu'l-Karv*'i, Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nin *Kitâbu'l-Karv ve't-Tiôs*'i, Asma'î (ö. 216/831)'nin *Kitâbu's-Serc ve'l-Licâmî*, Ibn Dureyd(ö. 321/933)'in *Kitâbu's-Serc ve'l-Licâmî* (= *Sıfatu's-Serc ve'l-Licâmî*, tah. Menaf Mehdi Muhammed, Kâhire, 1992; ayrıca tah. İbrâhîm Samerrâî, *Resâil fi'l-Luğa ve'l-Edeb ve't-Tarih* içinde, Beyrût, 1991), Ebû Sehl Muhammed b. Ali el-Herevî(ö. 433/1041)'nin *Esmâ'u's-Seyf*'i, Kindî Ya'kûb b. İshâk(yaklaşık 261/875)'in, "es-Suyûf ve Ecnâsuhâ" sı, (*Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb, Câmi'atu Fuadî'l-Evel*, cilt: 14, sayı: 1, Kâhire, 1952, s. 136), Ebû Hâtım es-Sicistânî(ö. 255/868)'nin *Kitâbu's-Sıyâf ve'r-Rimâh*'i, *el-Dir' ve't-Tiôs*'i, ve *el-Kısiyye ve'n-Nibâl ve's-Sihâmî*, Muhammed b. Ziyâd el-Arabî(ö. 231/845)'nin *Sıfatu'd-Dir'*, Muhammed b. Kâsım el-Ezdi(?)'nin *Kitâbu's-Serc ve'l-Licâm ve'l-Bizâ ve'd-Dir'*, Suyûtî(911/1505)'nin "es-Simâh fi Ahbâri'r-Rimâh"ı (tah. Nûri Hammûdî el-Kaysî, *Mevrid*, c: 12, sayı: 4, Bağdad, 1983, s. 79-90; tah. Enver Ebû Süveylim, *Mecelle Mecma'i'l-Luğa Arabiyye el-Ukûbiyye*, sayı: 37, Urdu, 1409-10, s. 215-275/ Bu son makalenin mukaddimesinde özelde mızrak genelde silâhlarla ilgili geniş literatür verilmiştir.); Suyûtî, "Simâh", tah. Enver, s. 241-246 "الرمح الإنظمي وهو الأسمي والعرات والعراض: وهو الشديد الاضطراب والخمان: الضعيف وكذا الراش والمنجل: اللواسع الجرح... الثلب: الرمح المثلث، والصدق: المستوي الوداق: الحديد والمداعس: الصم من الرماح... والمشيح: نبات الماح السميري: الرمح الصلب... المتل: القوي المنتصب من الرماح والمزجل: الرمح الصغير والمزجل: الرمح اللطيف والعراض: الرمح اللدن"

⁷⁴ *Kıyaların âlet ve edevâtı* ile ilgili *Kitâbu'd-Devr* ismiyle Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin ve Asma'î(ö. 216/831)'nin eserlerinin; *Kitâbu'l-Bekre* ismiyle yine Ebû Ubeyde'nin eserinden söz edilmektedir. Ayrıca Hîşâm b. Muhammed Ibn Kelbî(ö. 204/819)'nin *Kitâbu'l-Kudâh*'i ve Asma'î(ö. 216/831)'nin *Esmâ'u'l-Kadeh*'i kadehle ilgili kaydedilen eserlerdir.

⁷⁵ *Madenler, ocher ve kıymetli taşlarla* ilgili olarak genel anlamda *Kitâbu'l-Hacer/Minâre* isimli eserler bulunmaktadır. Örneğin Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd es-Sâhib(ö. 385/995)'in ve İbn Fâris(ö. 395/1004)'in bu isimde eserlerinin var olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıca Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali en-Nemerî(ö. 385/995)'nin *Esmâ'u'l-Fizza ve'z-Zehab* adlı bir risâlesinden söz edilmektedir. Bu konuda yazılan yazma ve matbû eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Beyhakî, Alâ b. Hüseyin b. Ali(ö. 915/1509), *Ma'denu'n-Nevûdir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, tah. Muhammed İsa Sâlihîyye, Kuveyt, 1985. Beyhakî, *Maden*, s. 49: "ان الرصاص الأسود يسمى الاسرب وهو بارد رطب شديد البرد..."; s. 56: "انواع الياقوت الاصفر الشمشي والنارنجي والتيني واحسنها واتمنها المشمشي ثم النارنجي وقيل احسن انواع"

Bunların dışında “*adeten*), العادات (77) *sesler*) الاصوات (76) *dâhîler*) الدواهي“ (78) *bu-y-tabiat*) الغرائز (79) *soğuk-ı sıcak*) الحر والبرد (79) *ahmak-deli*) احمق / مانق (79) *uzun-kısa*) القصر والطول (79) gibi konularda da risâleler mevcuttur.

الباقوت الاصفر الجناري الذي يكون كثير الماء ساطع الشعاع والنور وانواع الباقوت الاسمانجوني الازرق المر المشبع ثم اللازوردي والنبلي ثم الكحلي وهو اشبع من النبلي ويسمى الزيتي ومن انواع الباقوت الابيض نوع يسمى المهاة وهو اشدها بياضا واكثرها ماء واقواها شعاعا ونوع آخر يسمى الذكر وهو اقل شعاعا واصلب حجرا وهو دونها وثمنه ان الزبرجد والزمرد شين واحد ان الزبرجد معرب الزمرد وليس جنس علي حدة ... هو “ s. 82-3; ”ارخص انواع الباقوت. اذا كانت صغيرة فهي حصاة فاذا كانت “ Se’alibî, *Fıkh*, s. 327 ”جنس علي حدة وهو من الزبرجد الطف واصفي واشف مثل الجوزة وصلحت للاستجاء به فهي نبله فاذا كانت اعظم من الجوزة فهي فنزعة فاذا كانت اعظم منها وصلحت للقفن فهي مقذاف ورجمة ومرداة فاذا كانت ملئ الكف فهي بيهير فاذا كانت اعظم منها فهي فهر ثم جندل ثم جملد ثم صخرة ثم قلعة ...”.

76 *Dâhîlerle ilgili olarak* Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Hüseyin el-Ahvel(hicri 3. asır)’in *Kütâbu’l-Devâbî’si* ve Müberred, Ebu’l-Abbas Muhammed b. Yezîd(ö. 285/898)’in *Esmâ’ü’l-Devâbî’si* kaynaklarda zikredilmektedir. Bu konuyla ilgili kelimeler arasındaki farklara örnek verelim. Ebû Ubeyd, *Garîb*, s. 112: ”يقال للرجل انه لسيد اسباد اذا كان داهيا في الصوصية... الأحمر: العنض الداهي من الرجال... المجرد والمجرس “

77 *Sesleri konu edinen Kütâbu’l-Asrât* ismiyle Kutrub(ö. 206/821)’un, Ahveşu’l-Esved(ö. 211/826)’in, Asma’î(ö. 216/831)’nin, İbn Sikkî(ö. 244/858)’in risâleleri kaynaklarda zikredilmektedir. Seslerle ilgili farklara birkaç örnek verelim. Se’alibî, *Fıkh*, s. 237: ”من الاصوات الخفية الرز ثم الرکز... ثم الهتملة فوقهما “

وهي صوت السرار ثم الهيمنة وهي شبه قراءة غير بيئة... ثم الدندنة وهي ان يتكلم الرجل بالكلام تسمع نعمته ولا تفهمه لانه يخفيه... ثم النغم وهو جرس الكلام وحسن الصوت ثم النبأة هو الصوت ليس بشديد ثم النامة من النميم وهو الصوت الهمس صوت حركة الانسان... ومثله الجرس والخشفة... وقريب منها الهمشة والوقشة فاما النامة “ s. 237-8; ”الضعيف فهي ما ينم علي الانسان من حركته او وطء قدميه الهمسة عام في كل شين له صوت خفي... الهميس صوت نقل اخفاف اذا اخرج المكروب او المريض صوتا رقيقا فهو الرنين، فاذا اخفاه فهو الهنين، فاذا اظهره “ s. 241; ”الابهل في سيرها فخرج خافيا فهو الحنين فان زاد فيه فهو الآين، فان زاد في رفعه فهو الخنين، فاذا ازر به وقبح الآين فهو الزفير فاذا مد في ترتيب اصوات “ s. 242; ”النفس ثم رمي به فهو الشهيق فاذا تردد نفسه في الصدر عن خروج الروح فهو الحشرجة الشخير من الغم النخير من “ s. 242; ”النائم: الفخيخ صوت النائم وارتفاع منه البخبخ وازيد منه الغطيط واشد منه الجخيف... المنخرين النخف منهما عن الامتخاط الفققفة من الحنكين عند اضطرابهما واصطراكك الأسنان التقطيع الوفرقة من الأصابع عن غمز المفاسل للكرير من المصدر ويقال هو صوت المجهود والمختنق الزمجرة من الجوف الفرقة من الأمعاء الاخفاق هزيب الريح هزيم الرعد عريف الجن حفيف “ s. 246; ”والخفقفة من الفرغ عند التناح الافاخة من الدبر عند خروج الريح الشجر جعجة الرعاء وسواس الحلي صرير الباب والقلم قلقة الغفل والمفتاح خلق النعل صريف ناب البعير مكاء السيوخ في يده درديب الطبل طنطنة الاوتر صبغ الحجام صيف الميوسف...”.

78 *Âdet, alışkanlık ve tabiat-huylarla ilgili olarak* Firûzâbâdî(ö.817/1414)’nin *Esmâ’ü’l-Âdet*’i ve Sağâni(ö. 650/1252)’nin *el-Gâdet fi Esmâ’ü’l-Âdet*’i (tah. Hilâl Naci, *Mecelletü Mecmû’ü’l-İlmî’l-Arabî*, cilt: 31, sayı: 3, Irak, 1980), Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)’nin *Kütâbu’l-Garâiz*’i kaynaklarda not edilmektedir.

79 *Nikâh* ile ilgili Firûzâbâdî(ö.817/1414)’nin *Esmâ’ü’n-Nikâh*’ı, Suyûtî(911/1505)’nin *el-İfsâh fi Esmâ’ü’n-Nikâh*’ı, *ahmakla ilgili olarak* Ebu’l-Berekât İbnü’l-Enbârî(ö. 577/1181)’nin *el-Fâik fi Esmâ’ü’l-Mâik*’i; *sıcak-soğukla ilgili olarak* Ebû Hâtım es-Sicistânî(ö. 255/868)’nin *Kütâbu’l-Harr ve’l-Berd*...’ı, *uzun-kısa ile ilgili olarak* İbn Katta’ Ebu’l-Kâsum Ali b. Cafer(ö. 515/1121)’in *Kütâbu’l-Trâl*’ı ve *Kütâbu’l-Kısa*’ı örnek verilebilir. Nikâhla ilgili farklara örnek: Se’alibî, *Fıkh*, s. 208 ”نح الانسان كام الفرس باك الحمار قاع “

”الحمل نزا التيس والسبع غاظل الكلب سفد الطائر ققط لديك اذا كان الرجل اهوج متسافط قيل هو هجاجة وفيه خطل شديد وهو خطل وهو الاحمق القول “ s. 135 vd: ”الكثير الخطا وفيه خذب... انه لعبااء طباقاء اذا كان لا يتجه لشيئين... واذا كان احمق لا يدري ما يقول قيل انه لوخت في الطين ... الملق: الاحمق الذي لا يبالي ما قال وما قيل له... رجل مسلوس ومستلب العقل ومهتس العقل كل ذلك يعني به الرجل الداهي العقل... الملقون: الذي لا عقل له ... الألف: الأخطل الذي يختلف في كلامه ويخطل في قوله.. الهبنك: وهو رجل طويل ثم طوال فاذا زاد فهو شؤذب وشؤقب، فاذا دخل في حد ما ينم من الطول فهو عشطع وعشنتق فاذا افرت “ s. 77; ”في تقسم الطول: رجل طويل وشغوم جارية شطبة وعطبول “ s. 77; ”طوله وبلغ النهاية فهو شلعع وعظنتع وسقطعري... فرس اشق وامق وسرحوب بعير شيطم وشعشعان نافقة حسرة وفيدود نخلة باسفة وسحوق شجرة عيدانة وعمية جبل شاقق وشامخ وباذخ نبت سامق ندي طرطب وجه مخروط ولحية مخروطة اذا كان فيها طول من غير عرض شعر فينان

Müterâdif kelimeleri cem ettiği söylenen bu eserlerin yapısı incelendiğinde, ortak bir anlamda müşterek kelimelerin bir araya getirilmesi endişesine binaen telif edildikleri görülmektedir. Örneğin “hayye /ylan” ismi için ikiyüz;⁸⁰ “esed/ arslan” için beşyüz;⁸¹ “dâhî” için dört yüz⁸²; “seyf/kılıç” için sekizyüz⁸³ isim cemedilmesi, buna örnek verilebilir. Daha spesifik bir örnek, Fîruzâbâdî'nin ‘bal’ için seksen isim cem ettiği *Terkîku'l-Esel li Tasfiki'l-Ase*⁸⁴ adlı eseridir. Bu tür eserler dikkatlice incelenince, önümüze şu tablo çıkmaktadır: Her ne kadar bunlar, salt bir terâdüf mantığı ile sunulmuş olsalar da ortak bir müsemmâ için cem edilen bu isimlerin umûm bir ismin özel tipleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin bildik ‘deve’ müsemmâsı için cem edilen isimlere baktığımız zaman bunların her biri, ‘yaşı, rengi, mekânı, uzuvları, yürüyüşü, sesi’ gibi unsurlar göz önüne alınarak deve familyası içinde bir çeşide tekabül eden özel bir deveyi karşılamaktadır. Ortak bir manada(deve) birleşmeler de bunların belli özellikleri öncelenecek deve familyası içinde bir çeşit olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla basit bir şekilde bu isimlere müterâdif denilebilirse de aslında bu isimlerin çoğu, ilgili deve için sıfat olarak kullanılmış olup Arapça’da yaygın olarak görülen ‘nitelenenin (mevsûf) hazfedilip niteleyenin (sıfat) onun yerine isim olarak kullanılması’ geleneğine uyularak nitelenenin (mevsûf) hazfedilip niteleyen (mevsûf), artık ilgili devenin ismi olarak kullanılmıştır. (*nâkatun bahiretun/sâibetun / usûletun / hâmmun / keşîf...*)⁸⁵ Bu tür eserlerde sadece ‘sıfatların

... رجل قصير ودحاح ثم حنبل وحنبل صم حنزاب وكهمس ثم بحتر وحبتر فإذا كان مغرط القصر يكاد “ ووارد s. 78: “ الجولس يوازيه فهو حنثار وحنذل فإذا كان كأن القيام لا يزيد في قده فهو حنزقرة.

⁸⁰ İbn Hâleveyh(ö. 370/980)'in *Esmâul-Hayye*'si örnek olarak verilebilir. Bkz. İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luğa ve Suneni'l-Arab fi Kelâmihâ*, Kâhîre, 1910, s. 21; Suyûtî, *Muzbir*, I/407; Sâlih, Suphî, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, Lübnân, ts., s. 294; İkbâl, *Mu'cem*, s. 286.

⁸¹ İbn Hâleveyh(ö. 370/980)'in *Esmâul-Esed* adlı eseri verilebilir. Bkz. İbn Fâris, *Sâhibî*, s. 21; Suyûtî, *Muzbir*, I/407; Sâlih, *Dirâsât*, s. 294; İkbâl, *Mu'cem*, s. 286.

⁸² Suyûtî, *Muzbir*, I/325; Sâlih, *Dirâsât*, s. 294.

⁸³ İkbâl, *Mu'cem*, s. 289.

⁸⁴ Fîruzâbâdî(ö.817/1414), *Terkîku'l-Esel li Tasfiki'l-Ase*, Mektebetu'l-Ahkâf li'l-Mahtûtât, Hadramevt.

⁸⁵ (البل), (النعم), (بعير), (جمل), erkek deveye, (ناقه), dişi deveye, (البحيرة), beş kez doğuran, beşincisini dişi doğuran, kulağı işaretlenip serbest bırakılan, binilmeyen, sağılmayan deveye; (السانية), tutulduğu hastalıktan kurtulan kişinin putlara adadığı, sağılmayan ve binilmeyen deveye; (الحام), kendisinden on döl alınan; bu yüzden de sırtı haram sayılan, sudan ve otlaktan menedilmeyen erkek deveye; (السليل), bir saatlik deveye, (الفصيل), (ابن مخاض), bir yıllık deveye; (ابن ابون), üç yıllık deveye; (عشراء), dört yılını dolduran, binilmeye hak kazanan deveye; (الجدج), beş yıllık deveye; (عشراء), hamileliği 10 aya ulaşan deveye; (مظفل), yavrusuyla beraber yürüyen deveye; (سلوب), yavrusu ölen veya kurban edilen deveye; (صلي ومرى), sütü bol olan deveye; (بكينة ودهين), sütü az olan deveye; (شصوص), sütü olmayan deveye; (جداء), sütü kesilen deveye; (كهة وجلالة), cüsseli/büyük deveye; (عيطموس ودلعية), âzâlan yerli yerinde ve güzel yaratılışlı deveye; (جمرة وهرجاب), uzun ve iri yapılı deveye; (مجررة), karnu büyük deveye verilen isimdir. (دود), üç ile on arasındaki deve grubu, (صرمة), on ile kırk arasındaki deve grubu, (هجمة), kırk tanelik deve grubu, (عكرة وعرج), altmış ve üzeri deve grubu, (هنيدة), yüzüzlük

isimleştirilmesi' değil, aynı zamanda yabancı dilden kelime aktarımı, lehçe farklılığı, delâlet gelişimi (umûm-husûs, takyîd-tatlîk, kinâye-hakîkat, mecâz-hakîkat, künye-isim vb.) ve fonetik gelişim (kalb, ibdâl, itbâ, tahrîf, tashîf) yoluyla da birçok kelime müterâdif olarak nakledilmektedir (ki bütün bunlar, "terâdüf birikimin kritiği" başlığıyla başka bir makalemizin konusu olacaktır).

Özel terâdüf eserleri hakkında söylediğimiz hususlar, mu'cemu'l-me'ânî'ler hakkında söylediklerimizden pek farklı olmayacaktır. Bunlar, homojen müterâdif sözlükleri değildir. Esasen ilgili temanın isimleri (/ أسماء القاب), âzâları (أعضاء), sıfatları (نوعت / أو صاف), çeşitleri (أنواع) ve onlarla ilişkili olan çeşitli konular (وما يناسبه) üzerine yoğunlaşmış olmalarına karşın bunların içerisinde -dipnotlarda örneklerle gösterdiğimiz gibi- müterâdif ve furûk malzemesine çokça yer verilmektedir. Ancak bu malzeme, eleştiri ve kritiğe açıktır.

3. Fark Adıyla Anılan Eserler

Fark türünün ilk kaynağını Kutrub'un 'Kitâbu'l-Fark' adlı eseri oluşturmaktadır. Aslında farklara tahsis edilmiş gibi görünen *Kitâbu'l-Fark* (Kutrub(ö. 206/821), Asma'î(ö. 216/831), İbn Fâris(ö. 395/1004), Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868), Ebû Ubeyde(ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830), Ebû Ziyâd el-Kilâbî(ö. 215/830), Sâbit b. Ebî Sâbit(ö. 250/864), Ebu'l-Cûd el-Aclânî(?), Ebu't-Tayyib el-Luğavi(ö. 351/962), Muhammed b. Osman el-Ca'd(ö. 322/933), İbn Cinnî(ö. 392/1001), İbn Sikkî(ö. 244/858), Ebu't-Tayyib el-Veşşâ(ö. 325/936)) isimli eserler de müterâdif ve furûk için kaynak mesabesinde. Bunlar arasında Asma'î'nin, Sâbit b. Ebî Sâbit'in, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin, ve İbn Fâris'in *Kitâbu'l-Fark* adlı eserleri, bu kaynaklar arasında matbû olarak elimizde mevcuttur.⁸⁶ Bunların en önemli özelliği, bir muhtevâ/organ için varlıklar arasındaki lafız farklılıklarını ele almalarıdır. Diğer özel terâdüf literatürünün başlıklarını ele almalarıyla beraber işleniş tarzı, bir müsem mânun diğer varlıklar arasındaki lafız farklılıklarını toplamaktır. Örneğin 'ağız' organının insan, kuş, evcil hayvan, yırtıcı hayvan, vb. varlıklar arasındaki isimleri verilmektedir. Öte yandan özel terâdüf eserlerinde bu kelimeler, müterâdif olarak değerlendirilmektedir. Bu yüzden ikisi arasındaki tek fark, her ikisinin ilgili müfredâtı kullanım tarzındaki farklılıktır.

deve grubu; (عكنان), ikiyüzün üzerindeki deve grubu; (خطر), bine ulaşan deve grubu. Bkz. Se'âlibî, *Fıkâh*, s. 54, 130, 136, 196-9, 253 Askerî, *Telhûs*, I, 572 vd.

⁸⁶ Asmâ'î, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Halîl İbrâhîm Atıyye- Ramazan Abdüttevab, Kâhire, 1987; İbn Fâris, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Ramazan Abdüttevâb, Kâhire, 1982; Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868), *Kitâbu'l-Fark*, *Kitâbâni fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtim Sâlih Dâmin, Beyrût, 1987; Sâbit b. Ebî Sâbit, *Kitâbu'l-Fark*, *Kitâbâni fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtim Sâlih Dâmin, Beyrût, 1987.

Burada not etmemiz gereken en önemli noktalardan birisi, müterâdif taraftarı olduğu söylenen bazı dilcilerin, müterâdif kelimeleri toplayan kitapların yanında birtakım kelimelerin değişik canlılar arasındaki kullanımlarını veya ortak bir anlamda müşterek olan kelimeleri tespit etmeye adanan "*Kitâbu'l-Fark*" isimli eser telif etmeleridir. Üstelik bu 'fark' kitapları, 'ibil, hayye, hayl, asel, esed' gibi kelimelerle ilgili kelimeleri toparlayan özel risâlelerin bir veya bir kaçını bir arada cem etmekten öteye geçmemektedir. Örneğin Asma'î, *Halku'l-İrsân*⁸⁷ ismiyle bir risâle kaleme aldığı gibi *Kitâbu'l-Fark*⁸⁸ isimli bir kitap kaleme almıştır. Kutrub [*Halku'l-İrsân*⁸⁹ ve *Kitâbu'l-Fark*⁹⁰] ve Sâbit b. Ebî Sâbit için de aynı durum söz konusudur.⁹¹ Biraz daha açacak olursak yine aynı tür iki esere⁹² sahip olan İbn Fâris'in bu eserlerini karşılaştırdığımız zaman *Halku'l-İrsân* eseri, özetle "insânın organlarının isimleri"ne odaklanırken *Kitâbu'l-Fark* adlı eserinde ise insân ve hayvan arasında ortak olan organlara (*saç, göz, ağız, kulak, diş, boyun, meme, bağirsak, ayak, parmak, tırnak, erkek ve kadın tenasül uzru, deri, ses* gibi) tekabül eden kelimeleri vermektedir. Olayı biraz daha derinleştirecek olursak *'halku'l-İrsân, halku'l-hayvân / feres / ğanam..'* gibi isimler altında gelişen özel literatürün malzemesini toplayan birçok 'mu'cemu'l-me'ânî' eseri vardır: Se'âlibî(ö. 430/1038)'nin "*Fikhu'l-Luġa*"sı⁹³ ve Askerî(ö. 395/1004)'nin "*et-Telbîs*"ı....⁹⁴ ve diğer mu'cemu'l-me'ânî'lerin hemen hemen hepsi.

Kitâbu'l-Fark'ların müterâdif ve farklara karşı duruşu nasıldır? Bunları elimizde matbû olan kaynaklara baktığımız zaman genel olarak *Halku'l-İrsân* malzemesinin öteki varlıktaki karşılıklarını verdiklerini görürüz. Öteki müterâdif kaynaklarına baktığımız zaman bu kelimeler, insanlar ve hayvanlar arasında lafız ölçüğünde farklı olarak sunulduğu Kitâbu'l-Fark'ların aksine müterâdif olarak değerlendirildiğini müşâhede ediyoruz. Kitâbu'l-Fark'larda hayvan ve insanlardaki ortak müsemâmaların/ organların farklı lafızlarını verirken, öte yandan herbirinin kendi içinde müterâdiflerini verdikleri de bir

⁸⁷ Asma'î, *Halku'l-İrsân*, neşr. August Hafner, *d-Kerzu'l-Luġatü* içinde, ys., 1903.

⁸⁸ Asma'î, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Halîl İbrâhîm Atiyye- Ramazan Abdüttevâb, Kâhire, 1987.

⁸⁹ Bkz. *İkbâl, Mu'cem* s. 94.

⁹⁰ Kutrub(ö. 206/821), *Kitâbu'l-Fark*, neşr. Rudolf Cayer, 1888.

⁹¹ İbn Ebî Sâbit(ö. 215/830), *Halku'l-İrsân*, tah. Abdussetâr Ahmed Ferac, Kuveyt, 1965; İbn Ebî Sâbit, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Fâtîm Sâlih ed-Dâmin, Bağdad, 1987.

⁹² İbn Fâris(ö. 395/1004), *Halku'l-İrsân*, tah. Faysal Debdu, Dimeşk, 1967; İbn Fâris, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Ramazan Abdüttevâb, Kâhire, 1982.

⁹³ Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed, *Fikhu'l-Luġa*, tah. Cemâl Talabe, Beyrût, 1994; Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed, *Fikhu'l-Luġa ve Esrânu'l-Arabîyye*, şerh. Yâsin Eyyûbî, Beyrût, 1999.

⁹⁴ Askerî, Ebû Hilâl, *et-Telbîs fi Ma'rifeti Esmâ'i'l-Erşâ*, tah. İzzet Hasan, Beyrût, 1991.

vâkiadır. Asıl önemli olan, bu kelimeler arasındaki farkların yoğun bir şekilde tespit edilmesidir. Örneğin bir “oturma” eyleminin, insan için “جلس وقعد”; at, eşek, tırnaklılar ve yırtıcı hayvanlar için “ربض”; deve ve devekuşu için “برك”; kuşlar için “تخبث وجثم ووقع” kelimelerinin kullanıldığını görüyoruz.⁹⁵ Burada dikkat edilirse, oturma ortak eylem olmakla beraber her tür için farklı lafızlar tercih edilmekte; anlaşılacağı üzere bunlar birbiri yerine kullanılmamaktadır. Bunun anlamı, yani insanın oturmasını ifâde ederken, yırtıcı hayvan için veya deve için kullanılan kelime kullanılmamasıdır. Bu ise bu kelimelerin özel seçim neticesinde varlık farkını ortaya koymaktadır. Bu şekilde hayvan ve insanlar arasındaki gerek organ gerekse eylem bağlamındaki lafız farklılıkları bu eserlerin en karakteristik özelliği olup başından sonlarına kadar bu furûk muhtevâsını barındırmaktadır.⁹⁶

4. Diğer Türler İçindeki ‘Bablar’ ve Dağılık ‘Malzemeler’

Bunlar, genel dilbilim konularını teorik ve tarihsel planda ele alan; aynı zamanda ‘terâdüf’ olgusuna ve ‘bazı müterâdif kelime gruplarına’ yer veren eserlerdir.

İbn Fâris(ö. 395/1004)’in *Sâhibi’si*, İbn Cinnî ö. 392/1001)’nin *Hasâis*’i; Suyûtî(911/1505)’nin *Muzhîr*’i ve son dönemde yazılan *İlmu’l-Luğa* ve *Fikhu’l-Luğa* isimli eserler⁹⁷, ilgili konuya teorik ve pratik planda yer veren eserlere örnek verilebilir.

Öte yandan *Emâlî* (Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/966), Zeccâcî (ö. 337/948), İbn Şecerî(ö. 542/1147)) türü eserler de, müterâdiflere yer veren eserlerdir.⁹⁸ *Neûâdir* (Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Yunus b. Habîb ed-Dabbî (ö. 182/798), Kisâî (ö. 189/804), Kutrub (ö. 206/821), Ferrâ (ö. 207/822), Ebû

⁹⁵ Asma’î, *Fark*, s. 66-67; Ebû Hatim, *Fark*, s. 35; İbn Fâris, *Fark*, s. 66.

⁹⁶ İlgili kitaplarda insanın organı olan “انف/burun” başlığı altında önce bu organın insan için ismi/isimleri veya bu organ için genel açıklamalar yapıldıktan sonra diğer ehli ve yırtıcı hayvanlarda bu organların karşılıkları sıralanmaktadır. Örneğin Kutrub, (انف من الانسان : ما شخص على الوجه وهو) şeklindeki genel açıklamaları verdikten sonra “انف من الانسان... ويقال له : المعطس... ويقال له : المرسن واصله للدواب ويقال له ... وفي الوجه الانف وهو من الانسان. العرنين ومن ذي الحافر : المرسن. ومن ذي الخف : الخطم والخرطوم ومن ذي الخنزير... ويقال له : الخطم والخرطوم وهو الخطم ايضا” için “ذي الخف”, “الخنزة” için “ذي الحافر” sonra “انف من الانسان... ويقال له : المعطس... ويقال له : المرسن واصله للدواب ويقال له ... وفي الوجه الانف وهو من الانسان. العرنين ومن ذي الحافر : المرسن. ومن ذي الخف : الخطم والخرطوم ومن ذي الخنزير... ويقال له : الخطم والخرطوم وهو الخطم ايضا” için “ذي الخف”, “ثمة والوترة” için “ذي الجناح”, “ارنية” için “ذي البرائن”, “وفي الوجه الانف وهو من الانسان. العرنين ومن ذي الحافر : المرسن. ومن ذي الخف : الخطم والخرطوم ومن ذي الخنزير... ويقال له : الخطم والخرطوم وهو الخطم ايضا” için “ذي الخف”, “الخنزة” için “ذي الحافر” şeklinde (İbn Fâris, *Fark*, s. 55-56). Ebû Hâtim, (انف من الانسان... ويقال له : المعطس... ويقال له : المرسن واصله للدواب ويقال له ... وفي الوجه الانف وهو من الانسان. العرنين ومن ذي الحافر : المرسن. ومن ذي الخف : الخطم والخرطوم ومن ذي الخنزير... ويقال له : الخطم والخرطوم وهو الخطم ايضا” için “ذي الخف”, “الخنزة” için “ذي الحافر” şeklinde (İbn Ebî Sâbit, *Fark*, s. 20-21) sunar.

⁹⁷ Örnek olarak bkz. Sâlih, *Dirâsât*, s. 292-301; Antâkî, Muhammed, *el-Va‘iz fi Fikhi’l-Luğa*, Beyrût, 1969, s. 398-403; Vâfî, Ali Abdulvâhid, *Fikhu’l-Luğa*, Kâhire, ts., s. 168-175; Helâl, Abdülgaffar Hamid, *İlmu’l-Luğa Beyne’l-Kadîm ve’l-Hadîs*, vs., 1986, s. 297-310.

⁹⁸ Ziyâdî, *Terâdüf*, s. 43.

Ubeyde(ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830), Asma'î(ö. 216/831), Tevzî(ö. 230/844), İbn Sikkît(ö. 244/858), Sa'leb Ahmed b. Yahyâ (ö. 291/903), Zeccâc(ö. 311/923), Askerî (ö. 395/1004)) türü eserler de, - Hüseyin Nassâr'ın da dediği gibi-, 'müterâdif kelimelerle doludur.'⁹⁹ Mecâlis (Sa'leb), *Şevûrid*(Sağanî (ö. 650/1252)), *Şevûzz* (İbn Reşîk Kayravânî(ö. 456/1063), İbn Sîde (ö. 458/1065)), lehçe farklılıklarına yoğunlaşan *el-Luğât* (İbn Abbâs (ö. 68/687), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Ebû Ubeyd(ö. 224/838), Ferrâ(ö. 207/822), İbn Dureyd (ö. 321/933)) gibi birçok türde de müterâdif kelimelere yer verilmektedir. Ayrıca *fe'ale-ef'ale*¹⁰⁰ ve *fe'altu-ef'altu*¹⁰¹ ismiyle gelişen literatür, "*ve'l-ma'nâ uâhid*" ve "*ve'l-ma'nâ muhtelif*" şeklindeki iki kısımdan birincisi, lafızdaki bir harf farklılığına rağmen mananın bir olması dolayısıyla müterâdif kaynağı olarak değerlendirilebilir.¹⁰² Terâdüf ve furûkun önemli kaynaklarından biri de Arap dili sözlükleridir. Bu arada öteki sözlük türlerini¹⁰³ de müterâdif kelimeleri içeren kaynaklardan saymak gerekir.

⁹⁹ Nassâr, Hüseyin, *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etühü ve Tatarümüb*, Mısır, 1968, s. 118.

¹⁰⁰ *Fe'altu ve Efaltu* ismiyle Ebû Zeyd el-Ensârî(ö. 215/830)'nın, Ebû Muhammed Abdullah et-Tevzî(ö. 230/844)'nın, Ebû Hâtım es-Sicistânî(ö. 255/868)'nin (*Fe'altu ve Efaltu*, tah. Halî İbrâhîm Atiyye, Beyrût, 1996), Zeccâc(ö. 337/948)'in (*Fe'altu ve Efaltu*, tah. Mâcid Hasan ez-Zehabi, Dimeşk, ts.), İbn Dureyd(ö. 321/933)'in, Ebû Ali el-Kâlî(ö. 356/966)'nin, Ebu'l-Kâsım Hasan el-Âmidî(ö. 371/981)'nin, Ebu'l-Berekât İbn Enbârî(ö. 577/1181)'nin, Ebû Muhammed Kâsım b. Kâsım el-Vasitî(ö. 626/1228)'nin (*Fe'altu ve Efaltu bi Ma'nen alâ Hurûfi'l-Mu'cem*) eserleri kaydedilmektedir.

¹⁰¹ *Fe'ale ve Efafe* ismiyle Ferrâ(ö. 207/822)'nın, Ebû Ubeyde(ö. 210/825)'nin, Asma'î(ö. 216/831)'nin Ebû Ubeyd(ö. 224/838)'in, İbn Sikkît(ö. 244/858)'in, Ebu'l-Abbâs Muhammed el-Ahvel(hicri 3. asır)'ın, İbn Darasteveyh(ö. 347/958)'in risâleleri bulunmaktadır.

¹⁰² Zeccâc'ın eserinden örnekler verelim. Zeccâc, *Fe'altu ve Efaltu*, s. 5: "يقال بشرت الرجل وبشرته ابشره ايضا وبشره وبشرته مشدد ايضا من البشارة ... ويقال بل من مرضه وابل ببل وبيل بلولا وابللا ويقال في هذا المعنى ايضا ويقال الرجل علي القوم وابق عليهم اذا كثر كلامه وبقت المرأة اذا كثر ولدها وابتقت ايضا بمعنى واحد وبيع " ; s. 7: "استقبل .. الرجل الفرس وابعه وابعه في معنى واحد ..". Eseri başından sonuna taradığımızda müterâdif kelimeler, bâb başlıklarına "ömeğin / فاعلت والمعنى واحد" şeklinde yansıtıldığı gibi metin içinde de "بمعنى", "بمعنى" ve "كذلك" ifâdeleriyle kayıtlanarak desteklendiği görülmektedir.

¹⁰³ Sözlük türlerinden özellikle şunlar, furûk için önemlidir: a) *İstlâhât sözlükleri*: Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed(ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, Tunus, 1357; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî(ö. 1094/1583), *el-Kulliyât*, Beyrût, 1993; Tehânevî, Muhammed Ala b. Ali(h. 12. asır), *Keşşafu Istlâhâti'l-Fürûn*, Kalkuta, 1984. b) *Genel Sözlükler*: Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî(ö. 175/791), *Kutâbu'l-Ayn*, tah. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Semarrâî, Beyrût, 1988; Ebû Ali İsmâil b. Kâsım el-Kâlî(ö. 356/966), *el-Bârî fi Çaribi'l-Luğati'l-Arabiyye*, tah. Hâşim et-Ta'an, Bağdad, 1974; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed(ö. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğa*, Mısır, ts.; İbn Sîde(ö. 458/1065), *el-Muhkem ve ve'l-Muhitü'l-A'zam*, tah. Mustafa Saka-Hüseyin Nassâr, Mısır, 1958; Cevherî, İsmâil b. Hammâd(ö. 393/1003), *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-Arabiyye*, Kâhire, 1956; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem(ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrût, 1987; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub(ö.817/1414), *el-Kâmûsü'l-Mubîd*, Beyrût, 1991; Zebîdî, Muhammed b. Muhammed(ö. 1205/1790), *Tâcu'l-A'nis*, Mısır, 1306; İbn Dureyd, Muhammed b. Hasana(ö. 321/933), *Cemheretu'l-Luğa*, Haydarabad, 1344-1351; İbn Fâris, Ahmed b. Fâris(ö. 395/1004), *el-Mu'cem fi'l-Luğa*, Beyrût, 1986; İbn Fâris, Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, Kâhire, 1969; Zamaşerî, Mahmûd b. Ömer(ö. 538/1143), *Esâsü'l-Belâğ*, Beyrût, 1965.

5. Modern Çabalar

Terâdüf olgusu, modern çalışmaların da konusu olmuştur. 1900'lü yıllardan sonraki döneme baktığımızda bir taraftan tamamen saydamlaşmış, müterâdiflere hasredilmiş 'mu'cem'ler ve 'kâmûs'lar yazılmış (Örneğin İbrâhîm Yâzıcı'nın *Nu'atı'r-Râid*'i¹⁰⁴; Yesû'i'nin *Kâmûs'u'l-Müterâdifât ve'l-Mutecârisât*'i¹⁰⁵; Hadremî'nin *Tezkiretu'l-Huffâz*'i¹⁰⁶; Abdülcevâd Abdülâl ve Abdullah el-Ensârî'nin *el-Müterâdifât*'i¹⁰⁷; Necip Iskender'in *Mu'cem'u'l-Me'ânî li'l-Müterâdif*'i¹⁰⁸, Abdulmute'âl es-Saîdî ve Hüseyin Yûsuf Mûsâ'nın *el-İfsâh*'i¹⁰⁹ gibi); öte yandan terâdüf olgusunu inceleyen eserler¹¹⁰ ve makaleler¹¹¹ yazılmıştır. Buna mukabil furûk alanında sözlük olarak mevcut olmamakla beraber inceleme türü az saydaki eser¹¹² vardır. Ayrıca makale seviyesinde yok denecek kadar az çalışma¹¹³ meydana getirilmiştir.

¹⁰⁴ Yâzıcı, İbrâhîm, *Kitâbu Nu'atı'r-Râid ve Şir'atı'l-Vârid fi'l-Müterâdif ve'l-Mutecârid*, Beyrût, 1985.

¹⁰⁵ Yesû'i, Refâil Nahle, *Kâmûs'u'l-Müterâdifât ve'l-Mutecârisât*, Beyrût, 1957.

¹⁰⁶ Hadremî, Sa'id b. Sa'd b. Nebhân, *Tezkiretu'l-Huffâz fi Ba'dü'l-Müterâdif mine'l-Elfâz*, Mısır, 1346.

¹⁰⁷ Abdülâl, Abdülcevâd-Ensârî, Abdullah, *el-Müterâdifât*, Kâhire, ts.

¹⁰⁸ Iskender, Necip, *Mu'cem'u'l-Me'ânî li'l-Müterâdif ve'l-Mutecârid ve'n-Nakiz min Esmâin ve Ef'âlin ve E devâtin ve Te'âbirâ*, Bağdad, 1971.

¹⁰⁹ Abdülmüteal Saidi, Hüseyin Yûsuf Mûsâ, *el-İfsâh fi Fikhi'l-Luğa*, I-II, Kâhire, 1928.

¹¹⁰ Bu türde yazılmış iki önemli çalışmayı not etmek durumundayız: Ziyâdî, *Terâdüf*, Bağdad, 1980; Müneccid, Muhammed Nureddin, *et-Terâdüf fi'l-Kur'ânî'l-Kerim beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Beyrût-Dimeşk, 1997.

¹¹¹ Tespit edebildiğimiz makaleler: Ömer, Ahmed Muhtâr, "Zâhiretu't-Terâdüf beyne'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn", *Meclletu'l-Arabiyye li'l-Ulûm'l-İrsârîyye*, cilt: 2, sayı: 2, 1982; Sekkâkinî, Halîl, "et-Terâdüf fi'l-Luğa", *Meclletu Me'âni'l-Kâhire*, cilt: 8, 1955; Abdulazîz b. Abdullah, "Beyne't-Terâdüf ve't-Tevârüd", *Meclletu'l-İsârî'l-Arabî*, cilt: 13, sayı: 11, 1935; Alvânî, Mustafa, "et-Terâdüf ve'l-Furûk fi'l-Luğa", *el-Mecelletu'l-Arabiyye*, cilt 4; 1981; Belkin, F., "Havle Tabî'i'l-Kelimâtü'l-Müterâdife fi'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Fushâ", *Meclletu'l-Mevrid*, cilt: 3, sayı: 1, Irak, 1974; Bîşr, Kemâl, "Ulemâu'l-Arabiyye ve Zâhiretu't-Terâdüf", *Meclletu'l-Faysal*, sene: 4, sayı: 43, 1980; Cârîm, Ali, "et-Terâdüf", *Meclletu Me'âni'l-Luğati'l-Arabiyye*, cilt: 1, Kâhire, 1934, s. 124-130; Cebrî, Şefik, "et-Terâdüf", *Meclletu Me'âni Dimeşk*, cilt. 17, sayı: 9-10, Dimeşk, 1942; Hâkim, Muhammed Takiyy, "el-İştirâk ve't-Terâdüf", *Meclletu Me'âni'l-İlmî'l-İrâkî*, sayı: 12, 1965; İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, "el-Müterâdif fi'l-Luğati'l-Arabiyye", *Meclletu Me'âni'l-Kâhire*, cilt: 4, 1937; Râvî, Tâhâ, "et-Terâdüf", *Meclletu Me'âni Dimeşk*, cilt: 13, sayı: 11, Dimeşk, 1935; Şellâş, Hâşim Tâhâ, "Ta'kibun 'Alâ: Havle Tabî'i'l-Kelimâtü'l-Müterâdife", *Meclletu'l-Mevrid*, cilt: 3, sayı: 3, Irak, 1974.

¹¹² Eser düzeyinde sadece şu kitap dikkati çeker: eş-Şâyî, Muhammed b. Abdîrahmân b. Sâlih, *el-Furûku'l-Luğatiyye ve Esmâ'ü'l-Kur'ân*, Riyad, 1993.

¹¹³ Makale seviyesinde bir iki çalışma söz konusudur. Terâdüf ve furûk konusunu karşılaştıran bir makale mevcuttur: Alvânî, Mustafa, "et-Terâdüf ve'l-Furûk fi'l-Luğa", *el-Mecelletu'l-Arabiyye*, cilt 4; 1981. Furûku bitmiş ve mazide kalmış bir tür olarak sunan başka bir makale daha vardır: Chaudhary, Mohammâd Akram, "Al-Furûq al-Lughawîyyah the culmination of a genre", *Islamic Studies*, 26:1, İslâmbad, 1987. Bir de ansiklopedi maddesi: Kılıç, Hulûsi, "Furûk", *DLA*, XIII/222-3. Ayrıca esmâ'u'l-husnâ içindeki müterâdif kelimelerin arasındaki farkları ortaya koyan pratik bir çalışma daha mevcuttur: Ömer, Ahmed Muhtâr, "Intifâu't-Terâdüf fi Esmâillâhi'l-Husnâ Beyne'd-Delâleti'l-Mu'cemîyye ve'd-Delâleti's-Sarfîyye", *Meclletu Dâri'l-Ulûm*, Kâhire Üniversitesi, Kâhire, 1996, sayı: 20, s. 5-35 (Bu makale, adından da anlaşılacağı üzere müterâdif olduğu söylenen esmâ'u'l-husnâ'nın farklarını sözlük anlamı ve sarf ilmi açısından tespit yönüne ilişkin bir çalışmadır. Bu makalenin

Bu kısımda yer alan eserler ve makaleler, bu iki olgunun sorgulanması ve tartışılması; çerçevelerinin tayin edilmesi ve şartlarının/çeşitlerinin/faydalarının/ argümanlarının tahlîl edilmesi konusunda önemli bir yere sahiptir.

II. Değerlendirme

Geliştirilen bu literatürle ilgili şunları söylemek mümkün gözükmektedir: Tarihsel olarak bütün terâdüf geleneğini okuduğumuz zaman kaba çizgileriyle dört döneme ayrıldığını gördük. Başlangıçtan İbn Arabî'nin terâdüf birikimine ilk itirazına kadar olan zaman aralığını (yaklaşık 155-231) birinci dönem; İbn Arabî ile başlayan ve Askerî'nin el-Furûk adlı eserini yazması arasındaki zaman dilimini (231-395) ikinci dönem, Askerî'den sonra 20. asrın başlarına kadar olan dönemi üçüncü dönem; modern zamanları da dördüncü dönem olarak belirlemeye çalıştık.

Bilindiği gibi Arap dili ve edebiyatı, önceleri tamamıyla şifâhî bir dil olarak gelişmiştir. Şâirler, şür inşâd etmişler; hatipler, secîli ve secîsiz nesr şeklinde hitâbetlerini icra etmişlerdir. Bütün bu dilsel malzemenin ilk muhafazası, şâirlerin, hatiplerin ve dilcilerin 'hâfıza'sı olmuştur. Câhiliye döneminde yazı var olmakla beraber gelişmemişti. İslâm'la beraber yazıya (kitâbet), önem verildi (vahyin ve hadislerin yazımı). Süreçte Arap dili formel olarak; noktalama ve harekeleme sistemleriyle geliştirildi. Araplar'ın hafızalarına nakşedilmiş olan ve güncel hayatta kullanılan dil malzemesi, yabancı unsurların katılımının ve uydurma hâdisesinin ortaya çıkaracağı kötü sonuçların etkisiyle kitâbet yoluyla eserlere kaydedilmeye başlandı. Tabi bu arada Arap dilinin müfredâtının kaybolması, tashîf ve tahrîfe uğraması vb. etkenler, bu engin 'birikimin' yazıya geçmesini mecbur hale getirdi. Diğer dil malzemeleri gibi, 'lafızları ayrı, manaları bir olan kelimelerin cemine de özel bir ilgi gösterildi. Bu dönemde, tamamen müfredâtın kaybolması ve tashîf-tahrîfe (bozulma) uğraması endişesiyle yoğun bir cem (hıfz ve kitâbet) olayının yaşandığını görmekteyiz. İlgili müfredâtı eleştirmeye ve yapısal olarak değerlendirmeye pek vakit yoktu. Hiçbir ayırım gözetilmeksizin 'bir mana etrafında toplandığı' söylenen tüm müfredât toparlanmaya, risâlelere kaydedilmeye başladı. Ve bu olay, o kadar yoğun ve hızlı gelişti ki, ortaya çok geniş bir mutekârib-müterâdif literatür ve birikim çıktı. Bu servetin ve birikimin içinde 'birini kaldır ötekini koy' şeklinde tam terâdüfe uygun

tercümesi, tarafımızdan yayınlanmıştır: Ömer, Ahmed Muhtar, "Morfolojik ve Leksikolojik Delâlet Arasında Esmâ-i Husnâ'da Terâdüfün Nefyi [ve Furûkun İsbatı]", çev. Ömer Kara, *Marîfe*, yıl: 4, sayı: 1, Konya, 2004.

müfredât -sayısı az da olsa- bulunduğu gibi bir yönüyle aralarında mana birlikteliği olan; delâlet gelişimi ve fonetik gelişimi sonucunda ortaya çıkan bir paralellik yakalanan bütün malzeme, bu alanda değerlendirildi. Bu sorunlu, çelişkili, abartılmış faaliyete ilk itiraz, İbn Arabî'den gelmiştir. Bu tamamen birinci dönemle sınırlı kalmıştır.

Bu ilk itirazla birlikte terâdüf taraftarları, terâdüfü savunanlar ve furûku benimseyenler olarak ikiye ayrılmıştır. Karşılıklı tartışmalar olmuş, itirazlar vuku bulmuş, savunmalar yapılmıştır. Tabîî literatür de, buna göre şekillenmiştir ama tamamen çizgiler ayrılmıştır; terâdüf ve furûk iki ayrı alan olarak netleşmiştir, diyemeyiz. Askerî'nin Furûkunu yazdığı zaman aralığında görünen o ki, terâdüf geleneğinin ağırlığı altında furûk çırpınmış; bilimsel alana bir yol bulup çıkabilmeyi başaramamıştır. Bu yüzden terâdüfle ilgili gelenek bütün hızıyla devam etmiş; furûk ise savunuların çeşitli eserlerine satır aralarına hem teorik hem de pratik olarak yansımaktan öteye geçememiştir. Ne var ki, bu alanda yazılan müterâdif kaynaklara bakılınca bilerek yada bilmeyerek yoğun bir şekilde furûk malzemesi barındırdığı görülmektedir. Tabîî özellikle furûkçular, dilin çeşitli alanlarında bütüncül çalışmalar yaparken müstakil bir furûk eseri meydana getirmemelerini; hatta terâdüfün çerçevesinden çıkmayı tam olarak başaramamalarını, furûk tezinin tam olarak geliştirilmemiş olmasına bağlamak gerekir. Terâdüfçülerin de eserlerinde yoğun bir furûk malzemesini nakletmelerinin de, müterâdif kavramını çok geniş (ortak bir anlamda *bir şekilde* birleşen tüm müfredat) veya çok basit (bir payda altında yer alan tüm kelimeleri aynı anlama geldiğini düşünmek) anlamıyla değerlendirmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Bütün bunlar, tamamen 2. dönemde gerçekleşmiştir.

Bundan sonraki üçüncü dönemin en önemli olayı, terâdüfe karşı pratik bir cevap olarak ortaya çıkan Askerî'nin el-Furûk adlı eseridir. İlk ve müstakil kitap olan bu eser, herşeyi hallettiği iddiasında değildir, belki bir başlangıçtır. Ne var ki Askerî'nin bu çabası, kopya usulü birkaç eser yazılmasından öteye geçmemiş ve maalesef geliştirilememiştir. Bu eserden sonra furûkun durumu, pek iç açıcı değilken, terâdüf geleneği yine aynı hızıyla devam etmiştir. Ancak şurasını da göz ardı etmemek gerekir: Bu dönemde de müterâdif geleneği ile yazılmış eserlerin hemen hemen hepsi, her ne kadar bu amaçla yazılmış ise de bilerek ya da bilmeyerek içerisinde yoğun bir şekilde furûka malzeme vermiştir. Bu dönem modern zamanlara kadar bu şekilde devam etmiştir.

Modern dönem ise batılı birikim desteğe alınarak her iki olgunun tarihsel, içeriksel ve karşılaştırmalı incelendiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde kimi dilciler, terâdüf tarafında yer alarak bu olguyu isbat etmeye

çalışırken, kimileri de terâdüf meselesine eleştirel yaklaşarak saydamlaşmasına ve netleşmesine çaba göstermişlerdir. Öte yandan kimi dilciler de furûk alanını ele almış, bunu ispatlamaya çalışmıştır. Hatta bazı dilciler, her iki konunun dışında durmak suretiyle ikisini mukayese yolunu tutmuştur. Bütün bu çalışmalar neticesinde terâdüfün kavramsal alanı, şartları ve çeşitleri irdelenmiş; çerçevesi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu dönem içinde birçok konu, artık saydamlaşmış, dilsel konulara ve meselelere dalmadan sadece müterâdif kelimeleri toplayan leksik eserler ortaya çıkmıştır. Furûk açısından ise bu dönemde sözlük türünde çok az eser yazıldığı gibi makale ve eser seviyesinde de yine çok az sayıda çaba gösterilmiştir.

Literatürün bu genel değerlendirmesinden sonra literatür hakkındaki müterâdif ve özellikle furûk açısından spesifik tahlillerimizi ve tespitlerimizi sunmak istiyoruz:

a) Genel terâdüf eserlerinden Asma'î, Rummânî ve Ceyyânî'nin eserleri, tamamen müterâdiften bahseden eserlerdir. Asma'î'nin eseri, ilk olması hasebiyle dağınıktır; belli bir tertibi yoktur. Bu kitapta müterâdif kelimeler, bazen atıf edatıyla herhangi bir kayıt düşmeksizin sıralanmakta; bazen de kelimeleri sıralayıp 'کل ذلك سواء', 'كل ذلك سواء', 'سواء', 'وهذا كله بمعنى...' 'واحد' kalıplarıyla kayıtlayarak müterâdif oldukları gösterilmektedir. Ne var ki, müterâdif olarak sunulan kelimeler, kabaca ortak bir anlam etrafında toparlanmıştır. Çok dakik bir şekilde tam bir terâdüfü ortaya koymayı amaçlamamaktadır. Bu ise bu kelimeler üzerinde yapılacak derin bir araştırmanın, aralarındaki nüansları bize göstereceği anlamına gelir. Öte yandan Asma'î, müterâdifler arasındaki farklara özellikle açık bir şekilde vurgu yapmaz (el-fark beyne....). Ama yaptığı açıklamalar ve kayıtlarla bunları dikkatli bir okuyucunun çıkarmasına imkan verir. Rummânî ve Ceyyânî'nin eserleri bablara taşınmış başlıklara ayrılmıştır. Bu iki eser, birbirini tamamlar mahiyettedir; birinin almadığı kelimeleri; hatta bab başlıklarını öteki alabilmektedir. Yazılış tarzı, hemen hemen aynıdır. Bab başlığı altında hiçbir açıklamaya gidilmeksizin müterâdif kelimeleri sıralamaktadırlar. İlk bakışta bu kelimelerin birbiriyle tam müterâdif olduğu sanılabilmektedir. Ancak verilen kelimeler, dikkatli bir şekilde incelendiğinde kabaca bir terâdüf paydasında toplanmışlardır. Furûk açısından anlam ayrınılmasına bir katkısı olmamakla beraber bir furûk çalışmasında ortak bir payda altında yer alan mutekârib kelimelerinin ne olduğunu tespit şeklindeki önbilgilerle yardımcı şüphesiz olacaktır.

b) Genel terâdüf eserlerinden İbn Sikkât, Hemedânî ve Kudâme'nin eserlerinin, yoğun olarak tüm dil müfredâtına yayılmış bir şekilde müterâdifleri; ve bunlar arasında var olan farkları ele aldığı görülmektedir. Bu eserlerde özellikle müterâdif olarak nakledilen kelimeler hakkında da bunların derinlemesine bir inceleme neticesinde farklarının tespit edilebileceğini söylememiz mümkündür. Çünkü bunlar da, nihayetinde çok derin bir şekilde müterâdiflere yönelmek yerine bir bab başlığı altına girebilecek muttatafak ve mutekârib bütün kelimeleri ele almaktadırlar.

c) Mu'cemu'l-me'ânî başlığı altına giren eserler (el-Ğarîbu'l-Musannef'ler, Kitâbu's-Sıfât'lar ve özel isimlerle verilen bu tür kaynaklar), temelde özel me'ânî eserlerinin tamamını veya bir çoğunu ele alan literatürdür. Bunların esas amacı, bab başlığı altındaki bir müsemmanın veya konunun bütün müfredâtını vermektir. Bunun yanında bu eserlerde ilgili bab başlığı altında verilen müsemmanın kendisi veya alt grupları arasındaki müterâdifleri ve farklarını yoğun bir şekilde verdikleri görülmektedir. Özel terâdüf kaynakları da bu grupta değerlendirilmelidir.

d) Kitâbu'l-Fark grubu ise temelde özel terâdüf risâlelerinden biri olan "halku'l-insân" malzemelerinin diğer varlıklara tekâbü'l eden lafız farklılıklarını vermektedir. Bu grubu, furûk açısından önemli bir açılım olarak görmekteyiz. Çünkü bir eylem veya organ, insan için farklı; kuşlar için farklı, evcil hayvanlar için farklı, yırtıcı hayvanlar için farklı olabilmektedir. Bu da, câzip farkları ortaya çıkarmaktadır.

e) Arap dili içerisinde yukarıdaki çeşitlerin dışında İlmu'l-Luğa ve Fıkhü'l-Luğa türündeki klasik ve modern çalışmalar, her iki olgu için teorik ve pratik malzemeler sunmaktadırlar. Bunun yanı sıra *Emâli*, *Mecâlis*, *Neuâdir*, *Şevârid*, *Şevâzz*, *Luğât (Lehecât)*, *Fe'altu-Ef'altu* ve benzeri birçok tür, terâdüf ve özellikle furûk için bol malzeme vermektedirler. İlaveten genel ansiklopedik leksikolojik kaynaklar da, bu iki olgu açısından son derece önemli kaynaklardır.

f) Terâdüf ve furûk çerçevesindeki modern çabalar, sayıları az olmakla beraber bu iki olgunun tarihsel süreç, argüman, birikim, şart, çeşit ve gaye açısından sorgulayıp tartışılması noktasında belli bir fonksiyon icra etmektedirler. Bu konuda özellikle Ziyâdi'nin ve Müneccid'in Terâdüf adlı eserleri iki olgunun tahlilinde büyük fonksiyon icra etmektedir.

Sonuç olarak bütün bu kaynaklarda sıklıkla geçen 'كل ذلك سواء', 'كل ذلك سواء', 'وهذا كله بمعنى...' gibi kayıtların çoğu zaman, tam bir terâdüfü ifâde etmediğini söylemek mümkündür. Başka bir ifâde ile müterâdif olarak peşpeşe sıralanan kelimelerin hepsinin, birini kaldır ötekini koy şeklinde tam

bir ittifakla bir müterâdifliğı ortaya koymadığı bir gerçektir. Buna terâdüf kaynaklarının belli sıfat ve kayıtlarla müterâdifler arasını açmasını; hatta açıkça farkları zikretmesini de eklersek, bütün çeşitleriyle terâdüf kaynaklarının, potansiyel birer furûk kaynağı olarak karşımızda durduğunu söylememiz mümkün gözükmemektedir. Ancak sunulan malzemenin -terâdüf ve hatta furûk açısından- nerede durduğunu anlamak için kategorik bir ayırım ve -birikiminin sebepleri paralelinde- derin bir tahlîl zorunlu hale gelmektedir (ki bu, başka bir makalemizin konusu olacaktır.)